

КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ

Тема 1. Основні етапи розвитку джерелознавчих знань

1. Зародження джерелознавчих знань в період античності та середньовіччя.
2. Розвиток джерелознавчих знань в зарубіжних країнах у новий час.
3. Особливості становлення джерелознавства в Україні у XVIII – на початку XX ст.
4. Сучасний стан джерелознавства і завдання подальшого розвитку в Україні.

1. Зародження джерелознавчих знань в період античності та середньовіччя

Історичне джерелознавство як *спеціальна дисципліна*, що має свої об'єкт, предмет, мету, завдання, методи, історію, теорію, склалося на рубежі XIX – XX століть. Тоді почали читатися у вищих навчальних закладах і створюватися навчальні та наукові праці з методології історії, тобто системи теоретичних знань, на основі яких формуються методи історичного дослідження, а в цих працях з'явилися розділи з джерелознавства. Проте елементи, з яких склалося сучасне історичне джерелознавство, виникли раніше. Джерелознавство має свою історію, яка розглядає питання теорії, методики і практики дослідження та викладання джерелознавства в розвитку і на сучасному етапі.

Джерелознавство зародилося у найдавніші часи і невіддільне від основних етапів становлення й розвитку історичної науки. Уже в працях античних авторів – Геродота, Тацита, Фукідіда, Лівія, Страбона та ін. – простежуються спроби критичного використання джерел, зіставлення їх з іншими носіями відомостей. Якщо Геродота вважають «батьком історії», то Фукідіда можна назвати «батьком джерелознавства», оскільки його «Історія» ґрунтувалася на багатьох джерельних документах – договорах, деклараціях, законах, листах, власних спостереженнях. Щоправда, інколи автор сам створював фіктивні промови учасників Пелопоннеської війни, а потім аналізував їх.

Особливістю джерелознавства періоду *раннього середньовіччя* було те, що історики користувалися будь-яким письмовим текстом або будь-яким усним

висловлюванням як джерелами, якщо вони довіряли авторитету того, від кого виходили ці текст або висловлювання. Довіра до лиця або установі, від яких виходили подібні висловлювання, зумовлювали ставлення істориків до цих висловів. Авторитет не підлягав критичній перевірці. Історик в такому випадку запозичував у авторитетної особи або установи не тільки відомості про події та явища минулого, а й перспективу бачення цих подій чи явищ.

При цьому ранньосередньовічний історик вважав, що якщо він безпосередньо не спостерігав подій минулого, він повинен прийняти або відмовитися від передачі відомостей про ці події в залежності від того, визнавав він чи не визнавав авторитет осіб, які передавали йому їх. Умовою авторитетності такої особи були знання, мудрість і чесність цього авторитету. Наприклад, римський папа Целестин I (422–432) офіційно визнав християнського богослова і церковного діяча Августина Блаженного (345–430) «учителем церкви», що надавало йому особливий авторитет. Папа Гелазій I (492–496) визнав авторитет і за іншими отцями церкви.

Слідування думкам авторитетної особи істориками раннього середньовіччя тягло за собою визнання минулого не об'єктом пізнання, а об'єктом віри. Питання достовірності переказу подій минулого вирішувалося виключно з урахуванням того, передавався він авторитетною особою чи ні. Об'єктом критики могли служити особа чи установа, від якого виходив такий переказ, але не сам переказ.

У ранньосередньовічну епоху історик не міг знайти опис подій у публічних бібліотеках або архівах, в яких підробки перемішані з оригіналами і де ніхто не міг дати гарантії автентичності опису. Ранньосередньовічний історик не мав вільного доступу до описів подій минулого. Він знаходився в залежності від того, хто мав у своєму розпорядженні ці описи і хто робив їх доступними історичу. З точки зору ж людей середньовіччя написаний текст не містив у собі ознак автентичності, але завжди повинен був бути підтверджений ким-небудь. Саме з подібним підтвердженням описом подій минулого мав справу історик середньовіччя. Це рятувало його від обов'язку самотійного встановлення автентичності такого повідомлення.

Ось чому не існувало причин, які давали можливість вважати, що усні повідомлення про минуле містять гіршу, менш точну інформацію в порівнянні з письмовими повідомленнями. Між усною і письмовою формами передачі відомостей про минуле для тодішнього історіографа не було принципової різниці. В обох випадках він отримував дані, за які поручилися певні особи, які представляли не тільки себе, але і якісь установи. Спосіб же, за допомогою якого відбувалася передача відомостей, мала тільки технічне значення, яке не приймалося до уваги.

У XIV – XV ст., в період Відродження довіра до освячених традицією уявлень почала слабшати. Гуманісти продовжили античну традицію, витягуючи справжній текст зі спотворень. Комплекс прийомів подібного вилучення тексту (текстологія) вироблявся в зв'язку з потребою традиційної європейської культури (ще з часів античності) в читанні книг великих авторів. Подібні книжки неодноразово перечитували в пошуках таємного змісту. На цій основі накопичувалися мистецтво розуміння і тлумачення текстів класичної давнини і Біблії, або Екзегетика (герменевтика), вміння відрізняти оригінали від підробок, судити про цінності твору та особливості авторського стилю. На матеріалі філології склалися звернення до авторства як способу розуміння твору.

За доби Просвітництва були започатковані спеціальні знання про джерела, їх пошук, вивчення та використання. Помітний внесок у розробку теоретичних засад джерелознавства зробили автори відомої «Енциклопедії», зокрема Д. Дідро, Ж. д'Аламбер, Вольтер. Вони значно розширили саме поняття джерела у таких статтях як «Факт», «Достовірність», «Критика», «Історія». Енциклопедисти відійшли від середньовічних догм, піддали критиці абсолютизацію авторитету писемних джерел. До історичних джерел були зараховані й «перекази старців-очевидців», речові пам'ятки, предмети мистецтва. Дідро вперше зробив спробу поділити історичні факти на три класи: божественні діяння, явища природи та дії людей, вважаючи при цьому, що всі вони мають підлягати критиці. Він звернув увагу на складність, суперечливість та багатоплановість поняття «факт».

В цей час виник поділ історичних творів на історичні джерела та історичні посібники. До перших почали відносити тільки первинний виклад даних відповідальними, знаючими людьми. У цей ряд стали відносити твори давніх авторів, середньовічних хроністів, старі документи і т.д., а також пізні списки і вставки таких переказів в пізніших творах, якщо більш ранні були втрачені.

Всі інші перекази вважалися історичними посібниками, що міняють інформацію джерел. У період Відродження історичними посібниками почали вважатися такі твори, в яких давалися авторські характеристики подій, відомих за джерелами, оцінки цих подій, висвітлення причин і наслідків описаних в джерелах явищ, виведення певних висновків.

У період Відродження виникає і поняття про історичну критику джерел, у тому числі, про визначення часу, місця і авторства джерела.

Чимало часу вивченню джерел присвятили католицькі ченці, переважно бенедиктинського і єзуїтського орденів, в XVII ст., що здобули популярність як «ерудити». В архівах найстарішого в Європі бенедиктинського ордена зберігалося чимало середньовічних грамот, документів про правочини, дарчі та інші джерела, як оригінали, так і копії. У 1619 р. в Ордені бенедиктинців була створена Конгрегація св. Мавра, в одну із завдань якої входило вивчення історії.

Ерудити були покликані допомогти католицькій церкві шляхом збору достовірних джерел відстоювати в полеміці з протестантами цінності католицизму. Збираючи і публікуючи документи, ерудити накопичували історичні факти і складали історичні посібники, нерідко багатотомні, – життя святих, історії чернечих орденів, історію церкви, історію окремих регіонів, держав, областей. Осмислення та аналіз зібраних ними документів, як правило, не здійснювалися.

Важливою заслугою ерудитів була розробка елементів історичної критики, в першу чергу, критики походження джерел, відмінності оригіналів від підробок, встановлення часу і місця створення джерела. Ерудити розробили основи таких допоміжних історичних дисциплін, як дипломатика (визначальними були справжність, походження, встановлення дати, зовнішні ознаки джерела),

палеографія (вивчає зовнішній вигляд, матеріал, знаряддя листа, графіку джерела), хронологія (вивчає системи літочислення) та інших.

У творі Ж. Мобільона «Про дипломатику» (1681) були охарактеризовані основи експертизи автентичності джерел. У «Критичній історії Старого заповіту» Р. Симона (1678) були висвітлені прийоми виявлення стародавніх складових частин тексту. А в анонімно виданому «Богословсько-політичному трактаті» філософа Б. Спінози під сумнів була поставлена не справжність джерел, а істинність його змісту.

2. Розвиток джерелознавчих знань в зарубіжних країнах у новий час

Загальне уявлення про принципи підходу до твору як до джерела на основі вивчення Нового завіту було дано німецьким богословом *Ф.Е. Шлейермахером* (1768 – 1834) в його творі «Про герменевтику і критику, особливо в їх відношенні до Нового Заповіту». Цей учений відділив герменевтику як «мистецтво розуміти чужу мову», від критики, якою слід займатися тоді, коли в джерелі «є щось таке, чого в ньому не повинно бути».

Німецький філолог *Ф.А. Вольф* (1759 – 1824) у своїх роботах про авторство «Іліади» та «Одіссеї» зробив «філологічну реконструкцію» творів приватного та державного побуту греків. Науково-критичний метод у вивченні минулого був розроблений іншим німецьким вченим *Б.Г. Нібуrom* (1766–1831). У своїй «Римській історії» Б.Г. Нібур використовував критичний метод аналізу історичних свідчень для доказу легендарності стародавньої історії Риму. Необхідність критичного вивчення джерел та фактів минулого пропонувалася німецьким істориком *Л. фон Ранке* (1795–1886) в його творах з політичної історії Західної Європи XVI – XVII ст.

Провідну роль у підвищенні інтересу до історичних джерел зіграло зростання національної самосвідомості ряду європейських народів в останній третині XVIII – початку XIX ст. Значне місце при цьому займали *серійне видання історичних джерел у Німеччині (Monumenta Germaniae historica)*, починаючи з 1826 р., план якого був розроблений на конкурсній основі *Г.Г. Пертцем*. Головний

редактор цього видання Г. Вайц (1813–1886) неодноразово перевидавала складену Ф.К. Дальманном бібліографію «Джерелознавство німецької історії», яка допомогла становленню поняття «джерелознавство» у європейській історіографії. Це поняття виникло в результаті збору, відбору, вивчення та систематизації історичних джерел. Робота Г. Вайца і його співробітників представляла собою науково-дослідницький напрямок, який сприяв становленню джерелознавства як науки.

І в Росії збір і видання історичних джерел були пов'язані з підйомом інтересу до минулого і формуванням історичної свідомості. У 1811 р. при Московському архіві Міністерства закордонних справ була створена Комісія друкування державних грамот і договорів. Після 1812 її діяльність активізувалася за підтримки Н.П. Румянцева (1754–1826). А з 1834 р. видання історичних джерел робилося Археографічною комісією при Міністерстві народної освіти, яка видала ряд багатотомних серій актів. З 1837 р. почало публікуватися «Повне зібрання російських літописів». Видання «Повного зібрання законів Російської імперії» очолив державний діяч М.М. Сперанський (1772–1839).

Аналогічні видання джерел з історії своєї країни випускалися у Франції та інших країнах. Для розвитку джерелознавства велике значення мала активізація в окремих країнах Європи архівної справи та підготовки архівістів. У 1821 р. в Парижі була створена *Школа хартій*. Це було викликано централізацією архівів у цій країні у зв'язку з Великою французькою революцією, зміною адміністративного апарату. З середини ХІХ в. кадри французьких архівів формувалися з числа випускників Школи хартій.

Вищі школи були створені у Відні (1854), Мадриді (1856), Флоренції (1857). Тип джерелознавчої освіти в таких навчальних закладах докорінно відрізнявся від відповідної підготовки в університетах. Він диктувався розумінням державно-політичного значення зберігання і публікації джерел, їх ролі у формуванні образу країни як серед її громадян, так і в світі. Ось чому безпосередню участь у дослідницькій роботі з джерелами брали участь державні діячі переважно ліберальних поглядів: Г. фон Штейн (1757–1831) в Пруссії (він був одним з

ініціаторів видання джерел німецької історії), Н.П. Румянцев і М.М. Сперанський в Росії, історик і політичний діяч Ф. Гізо (1787–1874) у Франції.

У XIX ст. був накопичений чималий досвід методики вивчення письмових джерел. Це дало можливість створити основу для подальшого узагальнення методів джерелознавства, в першу чергу з питань послідовності основних етапів аналізу джерел. Спочатку більшість істориків не бачили необхідності в теоретичному узагальненні емпіричного досвіду вивчення джерел. Спроби розглянути методи вивчення джерел здавалися їм непотрібною справою. Таку думку висловив, зокрема, німецький історик і філософ *І.Г. Дройзен* (1808–1884) у своїй роботі про основи методики вивчення історії.

З другої половини XIX ст. на методологію суспільних та природничих наук мало вплив *позитивістське* філософське вчення, яке розглядало наукове знання тільки як сукупний результат конкретних спеціальних наук. Позитивісти вважали своїм завданням встановлення історичних фактів, за допомогою критичного вивчення джерел. При такому підході історичні джерела потребували систематичного осмислення, а методи їх вивчення були предметом спеціального дослідження.

До цього часу допоміжні історичні дисципліни викладалися в більшості університетів Європи. Професор Віленського університету *Й. Лелевель* (1786–1861) знайшов вдалу форму найменування цих дисциплін. Він назвав написану в еміграції книгу про цілі, завдання і методи допоміжних дисциплін «науками, що дають можливість пізнавати історичні джерела».

Спеціальних робіт з джерелознавства в той період ще не було. Розвиток джерелознавства відбувався в рамках курсів з методології історії.

Важливе місце в розробці теорії та практики джерелознавства займає французька школа «Великих істориків» першої половини XIX ст. Тьєррі, Гізо, Мінье та інші її представники звернулися до ґрунтовного вивчення величезного масиву середньовічних джерел, що відображали події тієї епохи, коли формувалися економічні, соціальні та культурні передумови буржуазних революцій. Перевірка достовірності численних документів вимагала розробки

основних засад джерелознавчої критики, конкретних методів дослідження та використання середньовічних хартій, актових книг. Найповніше проблеми джерелознавства були розроблені у працях Гізо, який розрізняв критику фактичну, текстологічну, логічну тощо. Йому належить знаменитий вислів про те, що ніщо так не фальсифікує історію, як логіка, оскільки факти самі по собі ще не складають історії, а в історика досить часто виникають різні мотиви для підтасування фактів.

З середини XIX ст. розпочався новий етап у розвитку європейської історичної науки в цілому та джерелознавства зокрема. Провідником нового напрямку історичної думки виступив професор Берлінського університету Леопольд фон Ранке, якому вдалося створити унікальний напрям і наукову школу німецької класичної історії. Її представники проголосили основним завданням історіографії фіксацію історичних фактів, що містяться в «першоджерелах», створених очевидцями або сучасниками подій. Основна увага приділялася дослідженню документів зовнішньополітичних інститутів різних держав, а методика джерелознавчого аналізу зосереджувалася здебільшого на зовнішній критиці джерел.

Ідеї школи Ранке справили значний вплив на західноєвропейських позитивістів, які також чимало зробили для опрацювання теорії та практики джерелознавства. До того ж, створена у 1884 р. Американська історична асоціація на своєму установчому з'їзді проголосила ідеї Ранке каноном для американської історіографії.

3. Особливості становлення джерелознавства в Україні у XVIII – на початку XX ст.

Епоха Просвітництва справила великий вплив на розвиток історичних знань, збагачення їх джерел в Україні. Велику роль у підготовці українських просвітників і мислителів відіграли Луцький, Львівський, Київський, Харківський колегіуми, Острозька та Києво-Могилянська академії, в яких історія, побудована на джерелах, поступово стала самостійною навчальною дисципліною. Києво-

Могиллянську академію можна вважати колискою історичної науки в Україні. У цьому навчальному закладі історіографію з використанням джерел читали Ф. Прокопович, С. Калиновський, Ф. Соколовський та інші видатні вчені. Зокрема, Ф. Прокопович у розділі «Про мету писання історії та про листи» свого курсу «Про риторичне мистецтво» використав значне коло джерел. Він посилався на античних авторів Фукидіда, Геродота, Анаксимена, середньовічних мислителів Григорія Богослова, Августина Аврелія, історика епохи Відродження Лукіана, звертався до польських хронік М. Поляка, М. Стрийковського, М. Кромера, літописів Київської Русі, історичних повістей, релігійно-повчальних творів тощо. Уся ця література рекомендувалася студентам академії, яка мала унікальну бібліотеку, для самостійного вивчення. До речі, майже всі відомі козацькі літописці були випускниками Києво-Могиллянської академії, де їх навчали вести пошук та використовувати різноманітні історичні джерела.

Зі стін академії вийшло чимало відомих істориків кінця XVIII – початку XIX ст., зокрема П. Симоновський та В. Рубан. Останній, як відомо, збирав та видавав цікаві джерела з української історії («Короткий літопис Малої Росії» невідомого автора, «Землеопис Малої Росії» князя Безбородька, «Записки» В. Григоровича-Барського). Рубіжною віхою у розвитку українського джерелознавства стало відкриття університетів у Львові, Харкові, Києві, Одесі, Чернівцях, заснування Київської археографічної комісії (1843 р.), створення Архіву давніх актів у Києві, діяльність Історичного товариства Нестора-літописця. Національні та західноєвропейські традиції використання й оприлюднення джерел поєднувала Археографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, яка під керівництвом М. Грушевського започаткувала серійне видання «Жерела до історії України-Руси». Саме з іменем М. Грушевського, з його історичною школою у Львові та Києві пов'язані розробка і початок реалізації проекту, згідно з яким передбачалося видання літописних, правничих, актових, історико-літературних, історико-етнографічних, історико-статистичних пам'яток, унікальних зарубіжних джерельних матеріалів і матеріалів з історії церкви, освіти, матеріальної культури українського народу.

З нагромадженням джерел і розширенням рамок історичних досліджень, переходом до створення узагальнюючих, синтезуючих праць з історії назріла потреба в спеціальному опрацюванні питань, пов'язаних з пошуком, виявленням і залученням до наукових праць найрізноманітніших джерел, розробки методів перевірки їх достовірності, принципів описування та зберігання документів, їх публікації. Праці М. Бантиша-Каменського, О. Маркевича, О. Полетики та інших дослідників започаткували наукові підходи до вивчення джерел, їх відбору і методів інтерпретації, зокрема актових матеріалів, договірних грамот, реєстрів, привілеїв тощо.

Одним із піонерів збирання і наукового осмислення українських історичних пісень, дум, інших джерел народної творчості був М. Максимович – перший ректор Університету Св. Володимира, видатний історик, етнограф, знавець старовини. Він став ініціатором створення в Києві Археографічної комісії для збирання і вивчення старожитностей, їхнього порятунку від нищення. Праці М. Максимовича з історії Києва, українського козацтва, Хмельниччини та інші побудовані на великому джерельному матеріалі, завдяки чому вони не втратили свого значення й сьогодні.

Помітним внеском у дослідження теоретичних і методичних засад пошуку і опрацювання джерел стали дослідження М. Костомарова, П. Куліша, діяльність таких істориків, як М. Владимирський-Буданов, О. Лазаревський, М. Іванишев, В. Антонович, В. Іконников, І. Франко, М. Грушевський, Д. Яворницький, Д. Багалій та ін. Великий ідейний вплив на національне забарвлення витоків українського джерелознавства справила творчість Тараса Шевченка, який особисто брав участь у збиранні пам'яток матеріальної і духовної культури українського народу як співробітник Київської археографічної комісії. У рамках історичних шкіл Києва, Харкова, Львова, Одеси, Чернігова сформувалися групи вчених, які плідно досліджували джерела з вітчизняної історії, заклавши тим самим фундамент національної джерелознавчої традиції. Найбільш помітною у цьому відношенні була київська історична школа, представлена В. Антоновичем, М. Іванишевим, О.

Лазаревським, В. Іконниковим, І. Каманіним та іншими дослідниками. Вона увійшла в історію як школа документалістики.

Особливої уваги заслуговує джерелознавча діяльність професора Університету Св. Володимира В. Антоновича, засновника згаданої української історичної школи документалістики. Упродовж двадцяти років він був головним редактором Київської Тимчасової Комісії для розгляду давніх актів, головою Історичного товариства Нестора-літописця. В. Антонович уперше в Україні розробив і прочитав студентам у 1879 р. джерелознавчий курс з української історії. Він обґрунтував оригінальну класифікацію джерел, згідно з якою вони поділялися на три групи: літописи, юридичні документи, записки мандрівників і сучасників. Історик чимало зробив для створення Київського центрального архіву давніх актів, виявлення нових джерел та їх публікації. На багатому і різноманітному документальному матеріалі побудовані всі його праці з історії України та українського козацтва.

Курс історичного джерелознавства в Університеті Св. Володимира був започаткований у 1880–1881 навчальному році одним із піонерів українського історичного джерелознавства і творців Київської історичної школи документалістів В. Антоновичем. У праці «Моя сповідь» він наголошував, що будь-які судження історика не можуть бути голослівними, а мають доводитись науково і добросовісно, базуватись на документах, вірогідних фактах, історичних джерелах. Оцінюючи заслуги В. Антоновича перед українською історичною наукою, відомий історик, професор Київського університету О. Гермайзе підкреслював, що «з Антоновичових часів закріпилась у нашій історіографії оця нова традиція документалізму».

Неперевершеним зразком подвижницької праці в царині джерелознавства, пошуку, збирання, дослідження і публікації джерел є діяльність учня В. Антоновича, найвидатнішого українського історика М. Грушевського, творця першої документальної історії українського народу – багатотомних «Жерел до історії України-Руси». За словами Д. Багалія, «Історія України» М. Грушевського відповідала вимогам тогочасної європейської методології, була підсумком усієї

попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стояла на рівні з аналогічними історіями інших народів.

М. Грушевський дав блискучий приклад наукового використання творів античних авторів, давньоукраїнських літописців, зарубіжних істориків, хронік, найрізноманітніших архівних документів для створення історії українського народу. Характерною особливістю усіх його праць є ретельний аналіз і ефективне використання документів. Публікації джерел, здійснені М. Грушевським, не втратили значення і в сучасних умовах.

Варто також зазначити, що М. Грушевський широко залучав фольклорний матеріал, документи про розвиток письменства, друкарства, літератури. На таких унікальних джерелах побудована його п'ятитомна «Історія української літератури». Учений підготував цілу плеяду талановитих учнів, які добре прислужилися українському джерелознавству. Це, зокрема, С. Томашівський, І. Крип'якевич, М. Кордуба та ін.

Пошук, збирання, колекціонування, вивчення історичних старожитностей, у тому числі археологічних та архівних пам'яток, сприяли розвитку історичних знань, піднесенню історичної свідомості. Важливу роль у цьому процесі відігравали видання наукових праць НТШ, Українського наукового товариства в Києві та його історичної секції, публікації «Киевской старины», часописів «Україна», «Рідний край» та інших, діяльність губернських Учених архівних комісій.

4. Сучасний стан джерелознавства і завдання подальшого розвитку в Україні

Українське джерелознавство звільняється від ідеологічних нашарувань партійно-класового підходу до відбору, використання та інтерпретації джерел, їх фальсифікацій та спотворень. Відроджуючи національні джерелознавчі традиції, українські історики дедалі ширше опановують досвід зарубіжного джерелознавства, впроваджують нові підходи до пошуку, збирання, систематизації та використання джерел. Стає нормою видання історичних праць, в яких передбачається не тільки виклад конкретно-історичного та аналітичного

матеріалу, а й публікація опрацьованих джерел у вигляді додатків. Така практика значно підвищує науковий рівень праць, аргументованість їхніх положень і висновків, що викликає значний інтерес у читачів.

Розроблено Всеукраїнську програму археографічних досліджень, видань документів, матеріалів до історії України, унікальних історичних пам'яток, хрестоматій з різних розділів історії, тематичних документальних збірників. Тільки за останні п'ять років вийшли друком збірники документів, присвячені голодоморам 20-х, 30-х і 40-х років в Україні, організованих тоталітарним режимом, Чорнобильській катастрофі 1986 р., масовим репресіям тощо. Великий резонанс викликали збірники документів про Українську Центральну Раду, український рух опору та ін. Ряд тематичних документальних збірників уклад проф. В. Сергійчук. Серед останніх визначних документальних публікацій заслуговують уваги видання універсалів Богдана Хмельницького із започаткованої багатотомної серії «Універсали українських гетьманів», а також матеріалів Архіву Коша Нової Запорозької Січі.

На сторінках історичної періодики обговорюються актуальні питання теорії і практики джерелознавства, його предмета, структури, місця у системі спеціальних галузей історичної науки, ролі спеціальних історичних дисциплін джерелознавчого циклу в підвищенні інформаційного потенціалу історичних джерел.

Помітною подією розвитку теорії вітчизняного джерелознавства став вихід у світ згаданого довідника «Джерелознавство історії України», в якому подаються сучасні визначення основних понять і термінів джерелознавства, вміщені короткі характеристики найважливіших джерел з української історії та біографії видатних українських джерелознавців, аналізується їх доробок у цій галузі. В підготовці довідника брали участь близько 30 провідних істориків України під керівництвом професора М. Варшавчика. Серед них доктори наук, професори різних вузів України Я. Калакура, М. Ковальський, П. Шморгун, Ю. Мицик, С. Макарчук, Л. Дубровіна, Б. Корольов, І. Войцехівська та ін. Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Національного університету імені Тараса

Шевченка спільно з науковцями інших вузів та наукових установ систематично проводить джерелознавчі та архівознавчі читання, на яких особлива увага приділяється питанням теорії і методики критики джерел, їх типології та класифікації. Відбувається пошук шляхів і прийомів оптимізації інформативної віддачі джерел, їх раціонального використання, застосування сучасних технічних засобів, інформаційних технологій та ЕОМ у джерелознавстві.

Плідно працюють історики-джерелознавці Львівського, Івано-Франківського, Дніпропетровського, Харківського, Чернівецького, Одеського, Ужгородського та інших університетів, Інститутів історії України, української археографії і джерелознавства НАН України та інших навчальних і наукових закладів.

Вивченням джерел, теорії і практики їх використання займається спеціальна галузь історичних знань – історичне джерелознавство. Тривалий час джерелознавство відносили до так званих допоміжних історичних дисциплін. Між тим поняття «допоміжна дисципліна» далеко не точно й не повною мірою окреслювало суть і призначення джерелознавства, його місце в системі історичної науки. Джерелознавство відіграє не обслуговуючу, не другорядну, не допоміжну, а цілком самостійну, спеціальну роль, є невід'ємною частиною і займає провідне місце в структурі історичної науки. Ось чому протягом останнього десятиріччя за джерелознавством закріпилось визначення як спеціальної галузі історичної науки. Історичне джерелознавство має свій предмет і об'єкти вивчення, систему специфічних дослідницьких методів. Джерелознавство, як і історіографія, входить до переліку наукових спеціальностей, за якими присуджуються наукові ступені в Україні.

Історичне джерелознавство займає винятково важливе місце і відіграє дедалі більшу роль у професійній підготовці істориків. Важко уявити собі образ модерного історика, який не опанував теорію і практику пошуку, виявлення, пізнання, аналізу й використання джерел як у науково-дослідній, так і в педагогічній діяльності, не оволодів сучасними методами опрацювання джерел, здобування джерельної інформації, перевірки її достовірності.

Сучасна концепція вищої історичної освіти в Україні спирається на світову і національну традиції, що передбачає вивчення самостійного нормативного курсу «Історичне джерелознавство», ряду спеціальних курсів з джерельної бази української, зарубіжної та всесвітньої історії, а також спеціальних історичних дисциплін: палеографії, геральдики, сфрагістики, нумізматики, ономастики та ін.

Тема 2. Предмет, структура і завдання джерелознавства

1. Визначення предмету джерелознавства.
2. Завдання історичного джерелознавства.
3. Структура джерелознавства.
4. Зв'язок джерелознавства з іншими галузями знання.

1. Визначення предмету джерелознавства

Всі науки вивчають *об'єктивну реальність*, тобто мають об'єкт і предмет вивчення. Для пізнання об'єктивної дійсності вчені використовують безконечну кількість методів і експериментів їх кількість невичерпна, як невичерпна для пізнання сама об'єктивна дійсність. На відміну від більшості наук, об'єктом і предметом вивчення яких є постійно існуюча дійсність, то її можна досліджувати повторно і проводити над нею безконечні експерименти, *історична наука* має за об'єкт дослідження те, *чого нема*. З огляду на це вона особлива. Ця особливість впливає зі *специфіки історичної реальності*, всі елементи якої (минулі формації, давні народи і держави, цивілізації та культури, політичні структури і війська, царі й полководці, вчені, пророки, мандрівники і засланці, оратори і поети, віча і суди, і т. д.) належали лише до певного проміжку минулих часів. Ми кажемо про історичну реальність саме як реальність, оскільки свого часу вона була *реальністю*, але відійшла в минуле, а тепер існує інша реальність. Чи не означає це все, то історик має справу з тим, чого немає? Насправді історик, подібно до дослідників з усіх інших наук, використовує реально існуючу дійсність. Для нього

як науковця такою дійсністю слугують *історичні джерела*, створені в давнішому чи пізнішому минулому в процесі людської діяльності.

Історичні джерела збереглися у різноманітних видах і формах, у тому числі й такими, якими вони були створені. Збереглися джерела неушкоджені й цілісні. Але велика кількість історичних джерел дійшла до нас у фрагментах, руїнах, уламках, що, однак, при масовості таких уламків неодноразово дає змогу правильно реконструювати пам'ятку, як це простежуємо при археологічних дослідженнях.

Все назване – історичні джерела. Вони реально існують. Вони є. Вони ніби *знаходяться між тими, хто вивчає історичне минуле, та самим історичним минулим*. Тільки через ці реліквії минулого, і тільки через них, мов крізь призму, історик може вивчати минуле, тобто історичний процес. На жаль, кожне джерело окремо відображає лише певний фрагмент історичної дійсності й обмежене за обсягом історичної інформації. Але іншого засобу, окрім заглянути в минуле, реконструювати його обриси при посередництві історичних джерел, в історика нема. Отже, до історичних джерел належить все створене в минулому в процесі людської діяльності і збережене.

Речові, писемні, фольклорні, народно-звичаєві, лінгвістичні та інші реліквії з минулого ще прийнято називати *історичними пам'ятками*.

Отже, **об'єктом історичного джерелознавства виступають історичні джерела, а предметом є закономірності формування джерельної бази історичної науки в цілому та окремих груп джерел і відображення в них процесу історичного розвитку, їх функціонування в історичному дослідженні, функціонування джерелознавства в системі історичної науки.**

Існує в науці три основні групи закономірностей, що складають предмет джерелознавства. *Перша група* джерел охоплює закономірності виникнення джерел та відображення ними реального історичного процесу. До них відносимо наступні закономірності:

- зв'язок змісту історичної інформації джерела зі змістом його соціального призначення. Джерельне значення тієї чи іншої пам'ятки минулого безпосередньо

залежить від його соціальної функції, яку виконувало чи виконує джерело у процесі свого первинного функціонування.

- Відображення джерелом громадянської позиції автора і її вплив на зміст джерела.
- Вплив спонукальних мотивів створення джерела на його зміст і форму. Спонукальні мотиви можуть мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.
- Відповідність достовірності до повноти відомостей про події, про які йдеться у джерелі, об'єктивним чи суб'єктивними можливостями автора з достатньою повнотою і вірогідністю відобразити ці події.

Названі закономірності виражають відношення «реальність – джерело».

Друга група закономірностей виражає відношення «джерело – наукове історичне знання». Це закономірності функціонування джерела у процесі історичного пізнання. Специфіка історичного пізнання полягає в тому, що історик не може безпосередньо спостерігати події і явища минулого, а завдання джерела – слугувати носієм історичної інформації. Джерельна інформація, оброблена істориком, перетворюється на наукове історичне знання (закономірність функціонування джерел в історичній науці).

Третя група закономірностей відображає процеси функціонування самого джерелознавства, а також його компонентів у системі історичної науки, характеризує відношення «джерелознавство – історична наука». Виникнення, функціонування та розвиток джерелознавства тісно пов'язані з потребами історичної науки. Значення історичних джерел, розуміння складності розкриття їхнього змісту, необхідність удосконалення роботи дослідників з джерелами – все це зумовило виділення джерелознавства в спеціальну галузь наукових історичних знань, у спеціальну науку про історичні джерела, що має свій об'єкт і предмет, а також завдання, як теоретичні, так і практичні.

Отже, Властивостями джерел, закономірностями їх формування та особливостями відображення ними історичної дійсності і займається джерелознавство. Тобто джерелознавство — це *наука про історичні джерела*.

2. Завдання історичного джерелознавства

Завдання історичного джерелознавства поділяються на два види – теоретичні і практичні. До теоретичних завдань належать:

- розробка загальної теорії джерелознавства, яка охоплює розвиток систематизованих знань про історичні джерела, їх функціонування в історичному дослідженні, основні поняття, категорії і терміни історичного дослідження;
- опрацювання теоретичних проблем джерелознавства, окремих компонентів історичної науки. Джерелознавство окремих галузей історичної науки, спираючись на загальну джерелознавчу теорію, вивчає особливості формування джерел даної галузі, встановлює їх коло, розробляє їх класифікацію тощо;
- вироблення принципів і методів наукового дослідження історичних джерел і використання джерельної інформації.

До практичних завдань джерелознавства відносимо:

- вдосконалення наукових методичних прийомів і засобів вивчення та використання джерел, розробка методики джерелознавчої критики, що займає провідне місце у методиці історичної науки;
- інформативне вивчення окремих джерел або їх комплексів. Це завдання полягає в спеціальному дослідженні конкретного джерела, його походження, історії, змісту джерела як історичного факту, носія інформації, його цінності для науки;
- забезпечення історичних джерел вірогідними джерелами і фактичними знаннями, що складають основу для подальших науково обґрунтованих висновків;
- формування на базі джерел сукупності наукових фактів.

Таким чином, джерелознавча практика є невід'ємною частиною завдань як джерелознавчої науки, так і процесу історичного дослідження в цілому. Історик лише тоді виступає як джерелознавець, коли він володіє джерелознавчою методологією і методикою, працює з джерелами на належному аналітичному рівні.

3. Структура джерелознавства

Початковим етапом структуризації джерелознавства був його поділ на теоретичне і практичне. Вчені дійшли до висновку, що ці дві складові тісно взаємопов'язані, тому їх не можна розділювати. Одним з перших, хто спробував подати обґрунтовану структуру джерелознавства, був російський історик С. Шмідт. Він поділяв джерелознавство на теоретичне і конкретне. Теоретичне, на думку вченого, складається з теорії джерела та теорії пізнання джерела. А конкретне, на його думку, складається з розробки питань різних галузей історичної науки, різних типів і видів джерел, але які стосуються, наприклад, Історії окремого регіону.

Оригінальну структуру джерелознавства запропонував російський історик І. Ковальченко. Він звернув увагу на наявність взаємозв'язку методології, методики і техніки дослідження. Дослідник виділяє три напрями джерелознавства:

- 1) теоретико-методологічний, пов'язаний з дослідженням історичних джерел у руслі аналізу відображально-інформативних процесів у суспільстві, тобто відбиває загально філософський аспект джерелознавства;
- 2) загальноджерелознавчий або суто дисциплінарний, завданням якого є вивчення історичних джерел окремої епохи або окремих їх явищ як явищ історичної дійсності;
- 3) прикладний, який є основою для аналізу тих чи інших історичних явищ чи процесів.

Найбільш обґрунтовану структуру джерелознавства розробив український дослідник М. Варшавчик. В структурі історичного джерелознавства він виділяє чотири аспекти:

*логічний – включає чотириосновні компоненти, а саме: теорію, методологію, методику і практику джерелознавства.

*предметний – передбачає виокремлення в ньому джерелознавства окремих історичних наук, окремих регіонів, окремих історичних епох, сфер суспільного життя, чи окремих груп джерел.

*функціональний – відображає основні стадії роботи з джерелами. Структурно вони визначаються у чотирьох послідовних етапах: пошук та виявлення джерел, відбір джерел та їхня класифікація, джерелознавча критика, введення джерел до наукового обігу.

*субдисциплінарний – розкриває особливі зв'язки джерелознавства з великою групою дисциплін спеціального призначення, які займають специфічне місце в його структурі. Даний аспект висвітлює взаємозв'язок історичного джерелознавства з комплексом спеціальних історичних дисциплін. Однак пошуки досконалого структурування історичного джерелознавства продовжуються.

4. Зв'язок джерелознавства з іншими галузями знання

Щоб зрозуміти, яке місце займає джерелознавство в структурі історичних знань, треба встановити його зв'язки з іншими підсистемами історичної науки. Найтісніше воно пов'язане з *історіографією*. Зв'язки з історіографією є багатосторонні, оскільки джерелознавство має власну історіографію, що вивчає історію свого розвитку. Ця історія – невід'ємна частина розвитку історичної науки в цілому.

Архівознавство. Археографія. Археологія. Документознавство. Історична географія. Музеєзнавство. Кодикологія. Бібліографія. Бібліотекознавство. Інформатика.

Тема 3. Основи теорії історичного джерела

1. Теорія історичного джерелознавства як центральна проблема загального джерелознавства.
2. Визначення історичного джерела.
3. Основні етапи існування історичного джерела.
4. Історичне джерело як об'єктивно-суб'єктивний феномен.
5. Джерельна інформація.

1. Теорія історичного джерелознавства як центральна проблема загального джерелознавства

Джерелознавство – це галузь історичної науки, об'єктом вивчення якої є історичні джерела. Завданнями є виявлення джерел, їх систематизація та аналіз, а також розробка методик, теорій вивчення джерел.

Сам термін з'явився в 1861 р. в роботі М. Петрова. Даний термін був буквальною перекладом німецького терміна. В структурі джерелознавства виділяють кілька розділів, одним з яких є теоретичне джерелознавство. Теоретичне джерелознавство включає в себе загальну теорію джерелознавства та окремих розділів історичної науки.

Центральне місце серед теоретичних проблем джерелознавства займає теорія самого історичного джерела. Вона включає визначення поняття джерела, з'ясування його природи, сутності, специфіки відображення у ньому історичної дійсності, наукове осмислення змісту та структури джерельної інформації, пізнавальної функції джерела в історичному дослідженні.

Питанням теорії джерела займалися видатні історики минулого і сучасності. В історичному джерелознавстві склалося кілька основних напрямів у трактуванні поняття історичного джерела. Серед них – *позитивістський*, що розглядає джерела як «речі», які містять «готові» або «напівготові» факти, котрі необхідно збирати та вивчати. Позитивісти вважали, що немає історії без документів. Вони зробили значний внесок у документалізацію історії, в розробку теорії і методики дослідження джерел, у розвиток джерелознавчої критики.

Другий напрям – *марксистський* – базується на історичному матеріалізмі і трактує історичне джерело виключно як продукт певних суспільних відносин, насамперед класових, побудованих на формаційному розумінні історії. Попри всю обмеженість такого тлумачення природи джерела, історики-марксистки зробили помітний внесок у розробку принципів та методів вивчення історичних джерел.

Третій напрям – *неокантіанський* – розглядає джерело як продукт індивідуальної людської психіки. Його прихильники, не заперечуючи в цілому

значення джерела в історичному дослідженні, на перше місце висувають інтуїцію історика у тлумаченні фактів, зафіксованих у джерелі.

За останні десятиріччя ХХ ст. визначився четвертий, *постмодерністський* підхід до джерел, глобалізації історії. Його прихильники – спадкоємці відомої «Школи Анналів», представники інтелектуальної історії, обстоюючи цивілізаційне тлумачення історичного процесу, розглядають джерело як явище культури, як єдину, доступну для історика, реальність минулого. Методологія постмодернізму на пріоритетне місце висуває співвідношення творів історика з об'єктивною реальністю. Йдеться про перехід від звичайного аналізу джерел до інтелектуального, тобто до розгляду його філософських, літературно-художніх, психологічних аспектів, а значить і про залучення лінгвістичних, літературознавчих, соціологічних та інших методів опрацювання джерел.

Теорія джерелознавства – це сукупність систематизованих і перевірюваних практикою знань про його предмет, структуру і місце в історичній науці.

2. Визначення історичного джерела.

Об'єктом вивчення історії є минуле. Суб'єктом є історик. На допомогу істориком даються історичні джерела, автори давніх джерел. На основі цих джерел історик створює модель, що характеризує певну епоху. Ми дивимося на світ минулого очима того автора. У джерелах життя відображається не буквально, а проходячи через призму світосприйняття автора, який створив цей джерело!

(*Функціональний підхід*). Історичне джерело – це все відображає розвиток людського суспільства,

(*Генетичний підхід – Ланно-Данилевський*). Історичне джерело – це реалізований продукт людської психіки, придатної до вивчення фактів з історичним значенням.

Поняття «історичне джерело» утвердилося у 18 ст. Вперше було закріплено в роботах російського вченого Ф. Міллера (1749 р.). До кінця 19 ст. даний термін стає основним.

Історичне джерело це не міраж, це залишок людської діяльності, який може бути реалізований або в матеріальній, або в ідеальній формі (напр. мемуари).

Історику це дозволяє створювати об'єктивну картину історичної дійсності. Історичне джерело з'являється не випадково, створюється цілеспрямовано. З'являється він у певній діяльності. При створенні історичного джерела людина задовольняла яку потребу.

Різниця між джерелами і дослідженнями. Історик користується не тільки джерелами, але й дослідженнями. Дослідження – це суб'єктивна концепція головного історичної події. Автор джерела безпосередньо описує події, а автор дослідження спирається на вже існуючі джерела.

Існують також різні визначення і тлумачення поняття "історичне джерело" . Найширшим за обсягом поняття є визначення, яке називають «гносеологічним»: «будь-яке явище, що його можна використовувати для пізнання минулого людського суспільства».

Розширює поняття «історичного джерела» С.О. Шмідт, який пише: «Всі джерела історичної інформації можна поділити на два класи: історичні джерела, які є результатом цілеспрямованої суспільної діяльності людей; джерела, які існують незалежно від цієї діяльності».

Сучасне українське джерелознавство спираючись на здобутки світової науки і національні джерелознавчі традиції подає таке визначення історичного джерела: **«Історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності»і.**

3. Основні етапи існування історичного джерела

У сучасному джерелознавстві сформувалося поняття про два етапи існування історичного джерела – *доджерельний і власне джерельний*.

На першому етапі існування всі джерела виконують свої природні, або службові функції: культові споруди використовуються для поклоніння богам, повчальні твори – для виховання, закони – для утвердження певних суспільних взаємин, картини – для задоволення естетичних потреб тощо. Крім того, на цьому етапі існування пам'ятки минулого можуть не лише виконувати свої безпосередні

функції, а й зазнавати значних зовнішніх впливів: переписувань, перебудов, реконструкції, руйнувань, реставрацій, фальсифікацій тощо. Все, що відбувається з пам'ятками на першому етапі, має надзвичайно важливе значення для їхнього подальшого існування і функціонування як власне джерела, тобто на другому етапі, коли вони потрапляють у поле зору істориків і вводяться до наукового обігу, стають частиною джерельної бази історичної науки. Чітке розуміння цього має значення у декількох аспектах.

По-перше, те, що джерело свого часу було доджерелом, дає змогу розглядати його як реальне явище, як феномен історичного процесу, як продукт культури. По-друге, в залежності від ролі, яку воно відігравало в минулому, значною мірою визначається його місце в джерельній базі. Чим суттєвішою була первинна соціальна функція джерела (вплив на подальші історичні події, процеси, явища, широта сфери дії тощо), тим вагомішим буде значення джерела як носія певних відомостей.

Надзвичайно важливим є розуміння того, що між доджерельним і джерельним етапами існування джерела може проходити чимало часу.

На другому етапі існування пам'яток минулого, – як суто історичних джерел, поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів значною мірою впливає на рівень вивченості їх певних груп, окремих документів, на тлумачення змісту джерел тощо. Оскільки історія – суспільна наука, на її розвиток справляють неабиякий вплив пануюча у той чи інший історичний період суспільна ідеологія, рівень розвитку політичної системи, її демократизму або реакційності.

4. Історичне джерело як об'єктивно-суб'єктивний феномен

Протиставлення «об'єктивного» і «суб'єктивного» є однією із найбільш складних і суперечливих проблем сучасної історичної науки. Досить часто побутує думка про те, що «об'єктивність» – неодмінно позитивна ознака будь-якого дослідження, а значить й історичного джерела, а «суб'єктивність» – якість негативна, оскільки виражає погляди й уявлення окремої особи – автора або дослідника історичного джерела. Насправді ж історичне джерело є носієм

різнопланової інформації, що органічно поєднує у собі обидві якості. Вміння розрізняти їх, встановлювати взаємодії між ними, є однією з важливих складових процесу вивчення та використання джерел.

Об'єктивно-суб'єктивна природа історичного джерела є важливою не лише для джерелознавства, а й для історичної науки в цілому. Це зумовлено своєрідністю історичного пізнання, яке полягає в тому, що між об'єктом дослідження (історичною дійсністю) і суб'єктом дослідження (істориком) міститься історичне джерело – своєрідний банк даних про минуле.

Основною сутнісною ознакою історичного джерела є його здатність відображати реальні історичні події, явища і процеси. При цьому надзвичайно важливо з'ясувати взаємодію об'єктивного і суб'єктивного чинників формування історичних джерел. Кожне джерело суб'єктивне, оскільки воно є продуктом діяльності людини. З іншого боку, історичне джерело об'єктивне, оскільки воно здатне об'єктивно відображати історичну дійсність. Водночас джерело не тільки відображає факти минулого, а й само по собі є історичним фактом, частиною історичної дійсності.

Таке трактування природи історичного джерела дає можливість зрозуміти декілька важливих аспектів його сутності. Зміст джерела нерозривно пов'язаний з історичною дійсністю, діями людей. Джерело виникає у процесі реальної людської діяльності, яка формує певні уявлення, ідеї, судження, цінності тощо. Людська свідомість, культура, психіка є обов'язковими елементами творення джерела. Тому сучасне джерелознавство приділяє значну увагу виявленню й вивченню процесів взаємодії та взаємовпливу об'єктивних і суб'єктивних чинників, суспільних та особистих потреб, що проявляються у створенні й функціонуванні окремих джерел та їх комплексів у реальному історичному процесі.

Органічне поєднання об'єктивно-суб'єктивних чинників у історичному джерелі проявляється на всіх етапах його існування – у процесі створення та подальшого функціонування. Важливим для історика є з'ясування об'єктивних і суб'єктивних спонукальних мотивів створення будь-якої пам'ятки минулого. Які б

сфери людської діяльності ми не розглядали, завжди існують певні суспільні потреби (об'єктивні чинники), що вимагають створення тих чи інших продуктів людської діяльності. Водночас кожен продукт створюється конкретною людиною або групою людей, які втілюють відповідну суспільну потребу, соціальне замовлення в ту чи іншу форму, відповідно до завдань або власних уявлень, бажань, рівня обдарованості, освіти, соціального статусу тощо (суб'єктивні чинники). Поєднання суспільних і особистих мотивів, у процесі створення джерел характерне для кожного з них, незалежно від їхньої типологічно-видової приналежності. Як приклад можна згадати декілька видатних пам'яток минулого, що належать до різних груп джерел.

Відомо, що в процесі творення давньоукраїнської держави виникла суспільна потреба в оформленні писемного кодексу законів, які вже існували на той час у вигляді звичаєвого (неписаного) права. Однак утілення в життя цієї потреби у вигляді «Руської Правди» стало можливим лише з появою такого видатного політичного діяча й високоосвіченої людини, як Ярослав Мудрий, який вважається автором однієї з найдавніших її редакцій – «Правди Ярослава».

З розвитком держави виникала потреба у фіксуванні важливих історичних подій політичного, економічного й культурного життя суспільства. Однією з найперших форм фіксування минулого є запис подій за роками – літописання, хроніки. Однак, виконуючи певною мірою соціальне замовлення, дотримуючись загальноприйнятих норм літописного жанру, кожен літописець творив їх по-своєму. Це дало змогу історикам у величезних літописних зведеннях розрізнити твори кількох авторів – Нестора, Никона, Сильвестра, Мойсея та інших літописців.

У період міжусобиць і наростання зовнішньої загрози стала актуальною ідея цілісності Київської держави, спільних дій князів у боротьбі із завойовниками. Ця ідея знайшла втілення у видатному літературно-публіцистичному творі «Слово о полку Ігоревім». Хоча питання авторства цієї пам'ятки й досі залишається відкритим, загально визнаним є те, що її автор був патріотом своєї землі,

обізнаною з історією, високоосвіченою і талановитою людиною. «Слово» – це органічний вияв творчої наснаги автора та суспільної потреби держави.

Суспільні потреби можуть виражати не тільки загальні інтереси, а й інтереси окремих груп, осіб, що також об'єктивно впливають на створення джерел. Як приклад згадаємо законодавчі акти, що видавалися великими князями литовськими, польськими королями, російськими імператорами. Ці акти часто обмежували права українського народу, але об'єктивно виражали інтереси правлячих кіл цих країн, їхні уявлення про потреби власної держави. Існують значні масиви документів, що регламентують соціальний стан окремих прошарків, верств населення, суспільних інститутів, зокрема таких, як церква, освіта, різних сфер діяльності, професійних і виробничих об'єднань тощо. Безперечно, у процесі створення законів об'єктивні фактори мають надзвичайно велике значення, але те, яким чином будуть урегульовані ті чи інші взаємини, хто здобуде більше прав, привілеїв, коштів, пільг, тобто яким, власне, буде зміст документів, залежить значною мірою від особистих якостей осіб, причетних до їх укладання.

Таке ж саме поєднання суспільних і особистих потреб властиве й для процесу створення речових, зображальних та інших видів джерел. Наприклад, будівництво храму, оздоблення його вишуканими фресками, мозаїкою можливе лише тоді, коли для цього існують певні об'єктивні та суб'єктивні умови – належний рівень економічного розвитку держави, культури, мистецької майстерності архітекторів, будівничих, художників тощо. Українські гетьмани, представники генеральної і полкової старшини, кошові отамани, інші заможні козаки своїм коштом будували церкви, школи, жертвували гроші на ремонтні роботи у храмах і монастирях. Цим вони задовольняли власні духовні потреби, підтримували християнську мораль, українську церкву, сприяли збереженню національної культури і самосвідомості українського народу. Пам'ятки такої подвижницької діяльності є цінним історичним джерелом.

Важливим для дослідження є розуміння того, що в процесі свого первинного функціонування історичні джерела зазнають різноманітних впливів, змін,

утручань, які мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Саме від них залежить, наскільки повною була функціональна віддача того чи іншого продукту людської діяльності, як саме він був використаний окремою людиною або суспільством. Нерідко траплялося так, що пам'ятки минулого зазнавали значних ушкоджень, нищення внаслідок суто природних явищ, узагалі не пов'язаних з людською діяльністю, – повеней, пожеж, землетрусів, інших стихійних лих. Величезна кількість джерел з історії України була втрачена внаслідок ворожих навал, воєн, революцій та інших руйнівних проявів історичного минулого. Джерела гинуть повністю або частково й унаслідок недбалого ставлення до них, неосвіченості, байдужості до історії власного народу.

5. Джерельна інформація

Будь-яке джерело містить у собі певний обсяг соціальної інформації, оскільки на першому етапі існування воно було елементом інформаційних процесів, що відбувалися у суспільстві. На другому етапі, будучи об'єктом історичного дослідження, джерело виступає носієм історичної інформації, що дає відомості про зміст і характер соціально-інформаційних процесів минулого.

Уже те, що джерело відображає рівень інформаційного оснащення людей – суспільних груп, колективів, осіб, діяльність яких вивчається, свідчить про його наукову цінність. Пізнання ступеня інформованості авторів джерел, їх здатності створювати й використовувати інформацію дає можливість дослідникові розкрити мотиви та передумови поведінки людей, їхніх учинків, рішень тощо.

Джерельна інформація складається з різних видів – економічної, наукової, технічної, політичної, культурної, релігійної і т. ін. Істориків цікавлять усі види інформації. Проте, в залежності від мети конкретного історичного дослідження, кожен історик вирішує, який вид інформації є для нього основним і відповідно до цього відбирає саме ті джерела, або ту їх частину, які містять потрібні йому відомості.

Водночас слід пам'ятати, що джерельна інформація – невід'ємна ознака джерела, яка фіксується на певному носії: камені, глині, кістці, папері, дискеті,

кіноплівці, магнітній стрічці тощо або передається усно. Історик у науковому дослідженні не може використати ніким і ніде не зафіксовану інформацію. Навіть усні джерела, що функціонують у народній традиції, до того як їх використати, мають бути зафіксовані з допомогою звукозапису або письма. Незафіксована інформація, наприклад, творіння людської думки, розмови, ідеї, спогади, навіть плітки та всілякі вигадки, може бути назавжди втраченою для майбутніх поколінь. Тому кожна освічена людина, не кажучи вже про професійних істориків, має сприяти збереженню і збагаченню джерельної бази, залученню нової інформації до наукового та суспільного вжитку, вести щоденники, фіксувати унікальні події, цікаві природні, архітектурні та художні пам'ятки, щоб зберегти важливі відомості про сьогодні для нащадків.

Джерельна інформація складається з різних видів – економічної, наукової, технічної, політичної, культурної, релігійної і т. ін. Істориків цікавлять усі вади інформації. Проте, в залежності від мети конкретного історичного дослідження, кожен історик вирішує, який вид інформації є для нього основним і відповідно до цього відбирає саме ті джерела, або ту їх частину, які містять потрібні йому відомості. Так, історики, що вивчають політичну історію України, основну увагу приділяють дослідженню документів державних інститутів, політичних партій, рухів, об'єднань, творів політичних діячів тощо. Історики, що спеціалізуються в галузі економічної історії, перш за все вивчають документи статистичного характеру, матеріали з історії окремих підприємств, господарств, банків. Вивчаючи історію освіти, історики необхідно звертатися до документів відповідних міністерств, педагогічних товариств, освітніх закладів, творів видатних педагогів і т. ін. Водночас історики вивчають і ті джерела, в яких потрібний їм вид інформації не є основним. Наприклад, досліджуючи будь-яку проблему з історії України радянського часу, історик не зможе проігнорувати документи КПРС, яка присвоїла собі функції державного управління й втручалася в усі сфери суспільного життя. Крім того, існують комплексні різновиди джерел, зокрема періодична преса, які містять інформацію різних видів.

Для підвищення інформативної віддачі джерела та інтенсифікації наукових досліджень важливе значення має аналіз структури інформації джерела. Існує декілька основних різновидів джерельної інформації – відкрита і закрита (латентна), прихована, пряма і непряма, актуалізована і потенційна.

Відкрита інформація дає змогу дослідникові відразу з'ясувати, з чим саме він працює – це форма і зміст джерела. Щодо писемних джерел відкритою є інформація, що стосується мови і виду джерела, способу його створення, призначення тощо. Кожна освічена людина може відрізнити законодавчий акт від листа, рукопис від друкованого тексту, українську мову від латини. Це – формальні ознаки відкритої інформації. Те ж саме стосується і змісту: його буквальне значення полягає в тому, про що йдеться у документі, про що веде мову автор – це змістові ознаки відкритої інформації. Відкрита інформація має надзвичайно важливе значення у процесі класифікації історичних джерел, у реалізації завдань конкретного дослідження.

Водночас кожне історичне джерело містить значний пласт *закритої (латентної) інформації*, яка іноді може дати дослідникові набагато більше цінних у науковому плані відомостей, аніж інформація відкрита. Нерідко автори тих чи інших публіцистичних, мемуарних, епістолярних творів ігнорували реалії, перекручували або замовчували окремі факти, а нерідко вигадували те, чого насправді не було, і т. ін. У такому випадку для істориків важливим є встановлення причин і мотивів, що спонукали авторів до такого відтворення фактів, тобто вилучення закритої інформації джерела. Закрита інформація може відображати усвідомлені наміри, концепцію автора, його Ідеологічну або політичну орієнтацію, а також його неусвідомлені уявлення, психологічний стан. Виявлення цієї інформації – не тільки важлива умова перевірки й оцінки відкритої інформації джерела, а й засіб встановлення її вірогідності. Вона має самостійне наукове значення для з'ясування мотивів створення джерела.

Нерідко дослідникам доводиться мати справу із *прихованою інформацією* історичних джерел. Вона могла виникнути навмисно, коли автор джерела свідомо намагався приховати через різні обставини суспільного або приватного життя

достовірні свідчення. Автори політичних, публіцистичних, сатиричних та інших творів у минулому часто приховували свої справжні імена за псевдонімами. Взагалі псевдоніми були надзвичайно поширеним явищем серед представників творчої інтелігенції усіх часів і народів, тому сьогодні існує багато словників псевдонімів, які можуть допомогти дослідникові встановити автора джерела. Для приховування інформації застосовувалися різні системи тайнописів, умовних знаків, шифрів, необхідних для передачі таємної інформації: певних відомостей, обрядів, дій тощо. Своя система кодів існувала в кожній родині – прізвиська, скорочення імен, що значною мірою утруднює розуміння сучасними дослідниками змісту особистих листів тощо. Нарешті, необхідно згадати досить поширену в умовах цензурних утисків «езопову мову», яка давала змогу авторам говорити те, що вони вважали за потрібне, й водночас уникнути переслідувань. «Езопова мова» була зрозумілою сучасникам, але незрозуміла сьогодні. Наприклад, у період першої революції в Російській імперії поширювався анекдот: «Застрайкували немовлята, кричать: «Геть ромашку!». За нього не можна було відправити до в'язниці, але всі розуміли, що йдеться про Миколу Романова.

Прихована інформація може виникати у джерелі й ненавмисно, в результаті помилок у процесі копіювання, переписування. Це так звані технічні помилки, унаслідок яких можуть бути втрачені частини тексту або змінені дати, імена, географічні назви тощо. Крім того, для сучасних істориків ненавмисне прихованою інформацією є вживання у джерелах застарілих, тих, що вийшли з ужитку й сьогодні забути, термінів, професійних, виробничих, господарських, географічних назв тощо. Яскравим прикладом цього є дискусії стосовно того, як розуміти термін «мостики», що вживається у «Руській Правді». Вчені сходяться на тому, що це одна з будівельно-ремонтних професій часів Київської Русі, але яка саме, й досі не можуть з'ясувати.

До інформаційного потенціалу джерела входять і такі різновиди інформації, як пряма і непряма, або побічна. *Пряма інформація у джерелі* — це ті відомості, які безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми, говорять про неї прямо. *Побічна, непряма інформація* вказує історикові шлях пошуку інших джерел, в

яких побічно відображені у першому джерелі події та явища висвітлювалися б прямо, більш повно. Побічна інформація спонукає дослідника до пошукової роботи, до створення комплексів джерел, необхідних для вирішення відповідних пізнавальних завдань, реалізації системного підходу до джерел. У разі виявлення прогалин у джерелах побічна інформація набуває особливої цінності, оскільки може бути єдиною, що засвідчить ті чи інші факти минулого.

Можна навести чимало прикладів, коли побічна інформація приводила до значних наукових відкриттів. Так, вивчаючи історію Великого князівства Литовського, історики ХІХ ст. звернули увагу на те, що в польських хроніках, зокрема у хроніці М. Стрийковського, згадуються литовські літописи, написані «руською» (церковнослов'янською) мовою. Зацікавившись цією побічною інформацією, професор Віденського університету І. Данилович у 20-х роках ХІХ ст. розпочав пошук старовинних рукописів у колишніх православних монастирях Білорусі, де згодом виявив знаменитий «Супрасльський літопис», а також три списки Литовського Статуту.

Нарешті, важливими різновидами джерельної інформації є *актуалізована та потенційна* інформація джерела. Щоб зрозуміти їх сутність, необхідно збагнути, наскільки складними за змістом можуть бути історичні джерела. Одне джерело може містити найрізноманітніші відомості, що стосуються багатьох аспектів людської діяльності. Згадаймо для прикладу літописи – невичерпне джерело знань про середньовічну історію України в усіх її сферах: політичній, соціальній, економічній, культурній, релігійній протягом кількох століть (скажімо, «Літопис Руський» охоплює події VI–XIII ст.). Безперечно, жоден дослідник, що вивчає ту чи іншу проблему цього періоду, не ставить собі за мету проаналізувати усі відомості давньоукраїнських літописів. Він вибирає лише ті з них, що дають йому можливість всебічно розкрити те наукове питання, яке його цікавить (наприклад, генезу князівської влади, систему землеволодіння, генеалогію Рюриковичів, соціальний та етнічний склад населення, становлення християнства тощо).

Актуалізована інформація – це весь масив відомостей з тієї чи іншої історичної проблеми, якими оперує сучасна історична наука, а *потенційна* – та, що на сьогодні ще залишається поза межами історичних знань.

Тема 4. Основні поняття методології джерелознавства

1. Методологія історичного джерелознавства.
2. Методологічні принципи джерелознавства.
3. Методи джерелознавства.
4. Історія формування методики джерелознавства.

1. Методологія історичного джерелознавства

Обов'язковим компонентом професійної підготовки і майстерності історика є наукова організація і висока культура опрацювання та використання джерел. Невміння працювати з ними, безпорадність щодо їх практичного використання негативно впливають не тільки на якість досліджень, а й на ефективність науково-педагогічної діяльності історика. Джерелознавча культура передбачає наявність у фахівця не лише суми теоретичних знань з цієї галузі, а й сукупності практичних навичок, вміння працювати з джерелами. Історик повинен уміти знаходити потрібні йому джерела, тобто володіти джерелознавчою евристикою, ґрунтовно досліджувати джерела, правильно тлумачити їх, об'єктивно оцінювати рівень достовірності та інформаційні можливості пам'яток, тобто мати навички джерелознавчої критики. Для відтворення картини минулого фахівцеві конче необхідно навчитися здобувати з джерела максимум потрібної йому інформації, в тому числі й прихованої, встановлювати зв'язки між окремими джерелами, формувати їх комплекси для отримання сукупності наукових фактів та узагальнюючих знань.

Методологія (від грецьк. *methodos* – шлях дослідження чи пізнання; *logos* – вчення) – це, по-перше – систематизована сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети.

Методологія не є простим механічним поєднанням методів, прийомів, методик і т.п. пізнання. Методологія – це певним чином упорядкована логічна система взаємозв'язку і взаємодії феноменів, що її формують. І цей момент не варто ігнорувати при визначенні поняття «методологія». Тому досить логічно поставити питання про те, що саме надає єдності і цілісності тій чи іншій сукупності методів, прийомів і методик пізнання, що входять до методології.

Особливу роль «об'єднувача» відіграють принципи методології, під якими розуміються певні визначальні установки суб'єкта пізнання щодо відносності, можливості, допустимості і доцільності застосування, використання того чи іншого методу, тієї чи іншої методики, того чи іншого способу в науково-пізнавальній діяльності, а також на підставі яких здійснюється оцінювання ступеня істинності отриманої інформації (знання). Саме такі основоположні начала наляють єдності і логічності всій сукупності методів, способів, методик тощо, що використовуються в тій чи іншій науці, роботі і т.п.

Виробленню навичок та вмінню опрацювання джерел служить та джерелознавства частина, яку називають *джерелознавчою методикою*.

Методика джерелознавства – це система методів, тобто прийомів, засобів та правил здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, встановленням достовірності та інформативної цінності джерела, а також наступним його використанням з метою отримання науково перевіреної інформації про минуле людського суспільства в усіх його проявах.

Розвиток джерелознавства закономірно відображає розвиток історичної науки і навпаки, адже кожен історик тією чи іншою мірою – джерелознавець, а кожен джерелознавець насамперед – історик. Звичайно, можна назвати чимало учених, які хоча й не були професійними істориками (наприклад, А. Скальковський, П. Куліш), проте, досліджуючи значні комплекси історичних джерел, створили праці, що увійшли до скарбниці історичної науки. Потреби розвитку суспільства спонукають до вивчення різних груп джерел, набуття

практичних навичок дослідження, що, своєю чергою, диктує розвиток теорії і методології історичної науки та джерелознавства.

2. Методологічні принципи джерелознавства

У методології історичного джерелознавства домінуюче місце займають загальні принципи (правила) наукового дослідження джерел. Вони склалися на основі джерелознавчої практики, упродовж кількох століть, ґрунтуються на законах наукового пізнання, враховуючи особливості роботи з різними групами джерел. Теоретично узагальнена джерелознавча практика дала змогу вивести ряд регулятивних настанов і обов'язкових правил опрацювання джерел, здобування джерельної інформації. Їхнє значення не обмежується лише практикою пізнання, оскільки вони мають світоглядний характер і специфічно застосовуються істориками різних напрямів і наукових шкіл.

Серед найважливіших принципів методології джерелознавства можна виділити такі: принцип наукового дослідження джерел, конкретно-історичного підходу об'єктивності, всебічності і цілісності джерела, або групи джерел, комплексу та ін.

Передусім це *принцип наукового дослідження джерел*. Він передбачає, що дослідники розглядають методологію джерелознавства як синтез загальної наукової методології, методології історичної науки, а також специфічних принципів та методів історичного джерелознавства.

Принцип конкретно-історичного підходу, або історизму, вимагає від дослідника постійно враховувати конкретно-історичні умови появи джерела, його подальшої долі, з'ясування специфіки до джерельної субстанції пам'ятки, її первинних соціальних функцій. Дослідити джерело з погляду історизму означає виявити його генетичні корені, історію та спонукальні мотиви його створення, масштаби їхнього впливу на характер і зміст джерела. Іншими словами, дотримання принципу історизму дає можливість відповісти на класичну тріаду: коли і як виникло джерело; які етапи свого розвитку воно пройшло і яких змін зазнало; чим стало це джерело сьогодні.

Історики, які визнають об'єктивність історичної реальності й можливість здобуття об'єктивних історичних знань про неї, використовують *принцип наукової об'єктивності*.

Принцип об'єктивності в історичному джерелознавстві виступає як гарант здобуття об'єктивної, правдивої, достовірної джерельної інформації. Він зобов'язує історика сприймати джерело як об'єктивну реальність і відкриває можливість виявити за допомогою джерелознавчої критики об'єктивно-істинний зміст джерельних відомостей, отримати в кінцевому рахунку достовірні наукові факти. У комплексі вимог, які ставить принцип об'єктивності, на чільне місце висувається завдання залучити джерела в такому обсязі, який забезпечить отримання не розрізнених, фрагментарних фактів, а їх сукупностей, уникнення прогалин у джерелах, встановлення достовірності джерельних свідчень. Об'єктивність передбачає всебічність вивчення історичних явищ у всіх їх складності, різнобічності та протиріччях. Об'єктивність передбачає також максимально можливу репрезентативність джерельної бази. Треба залучити всі джерела, звичайно виходячи з рамок поставленого завдання. Не можна апріорно віддавати перевагу тому чи іншому джерелу.

З принципом об'єктивності тісно пов'язаний *принцип всебічності і цілісності джерела* або групи джерел чи джерельних комплексів. Він застерігає дослідника від упередженого ставлення до джерел, від будь-якої однобічності і суб'єктивізму в оцінці джерела, в передачі його змісту, уникнення неточностей і перекручень. Практика історичних досліджень знає чимало прикладів, коли до уваги береться не весь документ або їх група, а тільки та частина, яка необхідна для підтвердження заздалегідь висунутої автором концепції.

Отже, методологія базується на сукупності принципів і методів, застосування яких у конкретному науковому дослідженні дає можливість розв'язати певну проблему. Слід мати на увазі, що успішне дослідження джерел може бути гарантованим за умови, що історик послідовно дотримуватиметься усіх трьох принципів, які тісно пов'язані між собою. Порушення навіть одного з

них неминуче призведе до спотворення або обмеження повноти джерельної інформації.

3. Методи джерелознавства

Система методів, яка використовується в джерелознавстві є ієрархічною. Це означає, що за ступенем універсальності їх можна розділити на чотири групи.

Перша група – загальнонаукові методи. Насамперед – історичний та логічний з властивим їм аналізом, синтезом і системним підходом. Аналіз і синтез здійснюється як на рівні окремих джерел, так і їх сукупностей. На рівні окремих джерел кожне спочатку сприймається як цілісний феномен, потім для глибшого вивчення воно розкладається на частини, а потім, на новому рівні знання, розглядається як цілісність. Аналіз і синтез застосовують до джерела й до комплексу джерел як до певної системи, що має свої системні, інтегративні якості.

Друга група – міждисциплінарні (міжнаукові) методи, властиві ряду наук. Вони, як правило, складаються у рамках інших наук, і згодом виявляються їх евристичні можливості, зокрема, математична статистика, статистика, методи соціальних досліджень, лінгвістичні, психологічні, кримінальні та ін. Деякі з цих методів настільки сильно увійшли до історичної науки, що на їх основі склалися спеціальні історичні дисципліни.

Третя група – загальноісторичні методи. Це методи, які властиві історичному пізнанню в цілому. До них ми відносимо:

— описовий метод.

— порівняльно-історичний метод. (Л.Г.Мельник запропонував називати його історико-ситуативним методом). Відноситься власне до історичних методів. Він ґрунтується на подібності та типовості процесів та явищ. Саме цей метод дозволяє виділити одиничне та загальне, на окремих етапах розвитку.

— ретроспективний метод. Метод передбачає вивчення елементів старого, того, що збереглося до наших днів для реконструкції явищ, що відбувалися у

милулому. Тобто це метод, який передбачає конструювання окремих процесів на основі історичних залишків (традицій та тощо).

— синхроністичний метод. Він передбачає дослідження різних подій і явищ, які відбувалися у різних місцях (країнах, регіонах) одночасно. Застосування цього методу дає можливість історика виділити як загальне, так і відмінне, особливе у подіях, що відбуваються водночас у економічному, соціальному, політичному та культурному житті. Для розгляду явищ та подій у динаміці застосовується хронологічний метод.

— хронологічний метод. Він дає можливість розглядати явища та події у часовій послідовності, у постійному русі, у змінах. Цей метод застосовується для складання хронік подій, які пов'язані один з одним як тематично так і генетично. Але треба враховувати, що відбір фактів для хроніки здійснюється доволі суб'єктивно і залежить від теми дослідження. Слід сказати, що поєднання синхронного та хронологічного методів забезпечує проблемно-хронологічне дослідження.

— діахронічний метод (або його ще називають метод періодизації). Цей метод передбачає виділення якісні зміни у ході розвитку явища, яке досліджується.

.— метод актуалізації. Цей метод дає можливість використовувати історичні знання, результати і висновки дослідження для практичної діяльності у відповідній галузі. Цей метод дає можливість висувати наукові прогнози, а також практичні рекомендації на основі уроків історії.

Четверта група. Специфічно джерелознавчі методи. До них відносяться методи:

- евристичного виявлення історичних джерел;
- відбору історичних джерел;
- класифікації та формування їх комплексів;
- атрибуції історичних джерел;
- встановлення походження;
- текстологічного й герменевтичного вивчення;

- перехресного співставлення джерел;
- підвищення інформаційного потенціалу.
- критика аналітична;
- критика логічна;
- критика синтетична;
- критика фактична

4. Історія формування методики джерелознавства

Формуванню наукової методики джерелознавства, як галузі знань, передувала величезна емпірична праця істориків щодо пошуку, виявлення та осмислення документів різних епох. У ході цієї роботи істориків завжди хвилювали такі проблеми, як встановлення вірогідності джерел, способи їхнього тлумачення та використання, тобто методика джерелознавства, хоча сам термін з'явився у науковій літературі лише в XIX ст. У вітчизняній літературі першим його застосував у 1861 р. професор Харківського університету М. Петров. Раніше історики та інші фахівці вживали інші терміни: «герменевтика», «критика джерел», котрі й досі використовуються у джерелознавстві, хоча зміст деяких із них у зв'язку з розвитком науки змінився. Герменевтика, наприклад, яка народилася ще в давній Греції, розглядалася як мистецтво розуміти усну або писемну мову взагалі й особливо твори давніх авторів. Давньогрецькі історики використовували її для тлумачення творів Гомера та інших авторів. Серед істориків цей термін першим ужив Фулідід.

У західноєвропейських країнах герменевтика та історична критика сформувалися на основі класичних творів відомих авторів античного світу. За допомогою цих дисциплін історики та філологи намагалися відтворити праці античних авторів, витлумачити тексти, зіпсовані часом та середньовічним неумцтвом. Саме такий характер мали й перші посібники з герменевтики, зокрема книга професора Нільського університету Бласса, написана на основі критичного аналізу класичної грецької літератури. Хоча деякі вчені уже в XVII–XVIII ст.

почали розглядати герменевтику в ширшому розумінні слова, а саме – як мистецтво володіти прийомами розуміння будь-якого тексту.

В Росії та в Україні історична критика виникла на фунті аналізу літописів, більшість з яких мали багатьох авторів і створювалися протягом тривалого часу з використанням попередніх текстів, що утруднювало пошук першоджерела (архетипу). Особливості літописів: складна історія тексту, труднощі прочитання, лексичні перепони (чимало слів змінили свій зміст) та інші відбилися на становленні історичної критики.

Правила історичної критики стосовно літописів першим у Росії сформулював у XVIII ст. історик А. Шльоцер, який багато років віддав копіткій праці над давньоруськими літописами. Його девізом було: нічому не довіряти, в усьому сумніватися. А. Шльоцер визначав такі *етапи дослідження джерел*:

- нижча критика, або мала критика («критика слів»), тобто встановлення того, що дійсно належить даному авторові, а що привнесене іншими (продовжувачами або переписувачами літописів);
- лексичне, граматичне та історичне тлумачення тексту, тобто з'ясування того, що хотів сказати автор;
- вища критика, або критика справ, тобто фактів, перевірка достовірності висвітлення подій у літописах.

Однак глибоке теоретичне усвідомлення проблем методики джерелознавства відбулося лише наприкінці XIX – на початку XX ст. Воно пов'язане насамперед з дослідженнями таких учених, як Ш. Сеньобос, Ш.-В. Ланглуа (Франція), Е. Бернгейм (Німеччина), В. Ключевський, О. Лаппо-Данилевський (Росія). Важливі положення з проблем критики джерел розробили українські історики М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, О. Левицький, М. Грушевський, Д. Баталій, І. Крип'якевич та ін.

Ш. Сеньобос та Ш.-В. Ланглуа, автори відомої праці «Вступ до вивчення історії», яка в 1899 р. була перекладена російською мовою, визначили дві стадії критики джерел – зовнішню і внутрішню. На першій стадії здійснюється попереднє дослідження, яке стосується зовнішніх особливостей джерела (письмо,

мова, форма тощо); на другій – з'ясування достовірності відомостей шляхом міркувань за аналогією. Поділ джерелознавчої критики на дві стадії та й сама термінологія, запропонована французькими вченими, були взяті на озброєння багатьма істориками і застосовувалися у джерелознавстві до 60-х років ХХ ст. Щоправда, деякі історики вживали й іншу термінологію. Зокрема, російський історик В. Ключевський в історичній критиці вбачав дві сторони: філологічну критику, спрямовану на відновлення справжнього тексту пам'ятки, і фактичну, мета якої – визначення погляду автора на дійсність, міри відхилення його думки від дійсності.

До початку ХХ ст. відносяться перші спроби системного викладу методів джерелознавства. Одну з них здійснив історик О. Лаппо-Данилевський. Другий випуск його ґрунтовної праці «Методології історії» повністю присвячений характеристиці методів джерелознавстваб, оскільки під методологією джерелознавства він розумів систему методів, що відтворюють джерело як явище культури певного часу. Виходячи із визнання одухотвореності історії, духовного єднання суб'єкта й об'єкта історії, О. Лаппо-Данилевський розглядав джерело як реалізований продукт людської психіки. Це був якісно новий підхід до оцінки джерел, їх інформаційних можливостей для характеристики певної епохи. О. Лаппо-Данилевський розвинув далі вчення про критику джерел, виділивши такі її види, як наукова, моральна, естетична. Критеріями кожної з них він визначав відповідно: Істину, Добро, Красоту. Особливо ґрунтовно вчений розробив методи інтерпретації джерел. Основою цих методів, на його думку, має бути психологічне тлумачення джерела, мета якого добитися збігу уявного образу, що виникає в історика при вивченні джерела, з уявним образом, відображеним у джерелі. Інший вид інтерпретації – технічний – стосується форми джерела. А оскільки вона пов'язана з його призначенням, за формою можна судити і про зміст джерела. У праці розглянуті типізуючий та індивідуалізуючий методи інтерпретації. Мета першого полягає в тому, щоб допомогти історика визначити місце джерела в тому середовищі, де воно виникло. Для цього слід з'ясувати історичні обставини виникнення джерела, а також його місце в структурі подій,

що відбулися після його появи. *Мета індивідуалізуючої інтерпретації* – встановити, що думав автор, створюючи джерело, як у ньому проявилися його індивідуальні особливості. Всі методи інтерпретації вчений радив застосовувати одночасно.

Оскільки О. Лаппо-Данилевський читав у Петербурзькому університеті курс дипломатики приватних актів, він опрацював і сформулював основні правила й особливості вивчення цього виду джерел. Зокрема, він охарактеризував три види їх аналізу: історичний (визначення часу, місця написання тощо), дипломатичний (з'ясування складу акту шляхом граматичного і символічно-аналітичного методу); юридичний (виділення складу юридичної угоди, покладеної в основу акту).

О. Лаппо-Данилевський у розробці методів джерелознавства набагато випередив свою епоху. На жаль, його творча спадщина була значною мірою забута. І тільки сьогодні історики починають виявляти інтерес до багатьох висновків ученого, особливо до розроблених ним психологічних методів інтерпретації джерел.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. проблеми методики знайшли відображення у курсах з джерелознавства, що читалися в університетах України. Зокрема, в Київському університеті вивчали «Джерела для історії Південно-Західної Росії» (В. Антонович), «Літературні та речові джерела російської історії» (В. Данилевич). Ці курси будувалися за видовою ознакою писемних джерел. У них послідовно характеризувалися літописи, життя святих, оповідання іноземних авторів та інші джерела.

У XX ст. розвиток методики джерелознавства відбувався головним чином у напрямі удосконалення методів зовнішньої та внутрішньої критики джерел різних видів, що знайшло відображення в посібниках з джерелознавства, виданих на початку 40-х років. Проте недостатня розробленість проблем методики відбилася і на їх змісті. По-перше, автори орієнтувалися переважно на джерела давньої історії та середньовіччя, що апріорі навіювало думку про те, нібито пізніші джерела не потребують такої ретельної перевірки. По-друге, в більшості посібників основна увага приділялася огляду джерел та їх видовій характеристиці.

В середині 50-х років, з активізацією історичних досліджень, постало питання про необхідність ґрунтовнішого висвітлення в посібниках для студентів методики джерелознавства. Своєрідним проривом у поширенні нового підходу до викладу проблем джерелознавства було створення в 60–70-х роках серії навчальних посібників у Київському університеті ім. Тараса Шевченка. Зокрема, професор В. Стрельський намагався дати студентам у своїх посібниках повніше уявлення про загальні принципи та методику відбору джерел, їх критики, аналізу та синтезу, розкрив структуру зовнішньої та внутрішньої критики. Професор Київського університету М. Варшавчик у ряді праць уточнив систему методів джерелознавства. Він запропонував відмовитися від поділу джерелознавчої критики на зовнішню і внутрішню, замінивши його іншим поділом – на аналітичну і синтетичну критику. Перша з них передбачала увесь комплекс праці над окремим джерелом, друга – над комплексом джерел. Такі підходи простежуються і в новітніх посібниках з джерелознавства, створених ученими Московського та Російського гуманітарного університетів.

На жаль, багато хто з авторів джерелознавчих праць ігнорують нові підходи до аналізу джерел. Більше того, за останнє десятиріччя увага до проблем методики джерелознавства навіть послабилась. Деякі історики взагалі виступили проти виділення в посібниках проблем методики в окремий розділ, оскільки, на їхню думку, методика джерелознавчого аналізу конкретна: вона зумовлена характером кожного окремого джерела, а також тими завданнями, що їх ставить перед собою історик.

Безумовно, є суттєва різниця у прийомах вивчення, скажімо, найдавніших чи козацьких літописів і сучасних писемних джерел. Проте слід ураховувати й те, що в джерелознавстві є загальні принципи, методи, правила, прийоми, способи, які включають, зокрема, набір логічних, технічних процедур, якими має керуватися кожен історик, працюючи над будь-якими видами джерел. Ці методи становлять т. з. загальноджерелознавчу методику (термін С. Шмідта) на відміну від окремої методики, яку розробляють спеціальні історичні дисципліни, зокрема палеографія, геральдика, метрологія, сфрагістика, кодикологія та ін. Звичайно,

загальні принципи і методи джерелознавства у праці історика мають обов'язково органічно поєднуватися із т. зв. окремою, а також видовою методикою, оскільки методичні прийоми використання та наукової критики джерел нерозривно пов'язані з їх видовою природою.

Отже, колективними зусиллями джерелознавців багатьох поколінь створена досить струнка система дослідження джерел, узагальнена методикою джерелознавства: визначені основні завдання й етапи джерелознавчої роботи історика, їх зміст, сформульовані загальні закономірності, принципи, прийоми, правила, методи отримання з джерел не лише відкритої, а й закритої та прихованої інформації.

Тема 5. Основи методики історичного джерелознавства

1. Поняття методики історичного джерелознавства.
2. Зміст і структура методів історичного джерелознавства.
3. Головні етапи роботи з історичними джерелами. Відбір джерел з теми дослідження.
4. Суцільне і вибіркоче вивчення джерел.

1. Поняття методики історичного джерелознавства

Обов'язковим компонентом професійної підготовки і майстерності історика є наукова організація і висока культура опрацювання та використання джерел. Невміння працювати з ними, безпорадність щодо їх практичного використання негативно впливають не тільки на якість досліджень, а й на ефективність науково-педагогічної діяльності історика. Джерелознавча культура передбачає наявність у фахівця не лише суми теоретичних знань з цієї галузі, а й сукупності практичних навичок, вміння працювати з джерелами. Історик повинен уміти знаходити потрібні йому джерела, тобто володіти джерелознавчою евристикою, ґрунтовно досліджувати джерела, правильно тлумачити їх, об'єктивно оцінювати рівень достовірності та інформаційні можливості пам'яток, тобто мати навички джерелознавчої критики. Для відтворення картини минулого фахівцеві конче

необхідно навчитися здобувати з джерела максимум потрібної йому інформації, в тому числі й прихованої, встановлювати зв'язки між окремими джерелами, формувати їх комплекси для отримання сукупності наукових фактів та узагальнюючих знань.

Виробленню навичок та вмінню опрацювання джерел служить та джерелознавства частина, яку називають джерелознавчою методикою.

Методика джерелознавства – це система методів, тобто прийомів, засобів та правил здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, встановленням достовірності та інформативної цінності джерела, а також наступним його використанням з метою отримання науково перевіреної інформації про минуле людського суспільства в усіх його проявах.

Методологія розробляє теорію методів, тобто системи знань про їхній зміст, структуру, принципи й мету застосування.

В джерелознавстві є загальні принципи, методи, правила, прийоми, способи, які включають, зокрема, набір логічних, технічних процедур, якими має керуватися кожен історик, працюючи над будь-якими видами джерел. Ці методи становлять т. з. загальноджерелознавчу методичку (термін С. Шмідта) на відміну від окремої методики, яку розробляють спеціальні історичні дисципліни, зокрема палеографія, геральдика, метрологія, сфрагістика, кодикологія та ін. Звичайно, загальні принципи і методи джерелознавства у праці історика мають обов'язково органічно поєднуватися із т. зв. окремою, а також видовою методикою, оскільки методичні прийоми використання та наукової критики джерел нерозривно пов'язані з їх видовою природою.

Можна сказати відразу, що методологія, – це вчення про метод. І головним предметом методології є:

– побудова єдиної теорії наукових методів. Але так як маємо багато наук і кожна розробляє свої методи, а методи цих наук використовуються

суміжними, то побудова єдиної системи методів стає під знаком питання. Тому, реальним предметом методології стає:

- дослідження загальної структури та типології вже існуючих методів;
- виявлення тенденцій та напрямків розвитку методів;
- взаємозв'язок різних методів в науковому дослідженні.

2. Зміст і структура методів історичного джерелознавства

Під методами джерелознавства прийнято визначати – теоретично засвоєні й логічно обгрунтовані спроби зв'язку елементів пізнавальної діяльності дослідника джерел, шляхи отримання з них об'єктивно інформації.

Система методів, яка використовується в джерелознавстві є ієрархічною. Це означає, що за ступенем універсальності їх можна розділити на чотири групи.

Перша група – загальнонаукові методи.

Друга група – міждисциплінарні (міжнаукові) методи, властиві ряду наук.

Третя група – загальноісторичні методи.

Четверта група – Специфічно джерелознавчі методи. До них відносяться методи:

- евристичного виявлення історичних джерел;
- відбору історичних джерел;
- класифікації та формування їх комплексів;
- атрибуції історичних джерел;
- встановлення походження;
- текстологічного й герменевтичного вивчення;
- перехресного співставлення джерел;
- підвищення інформаційного потенціалу.
- критика аналітична;
- критика логічна;
- критика синтетична;
- критика фактична.

3. Головні етапи роботи з історичними джерелами. Відбір джерел з теми дослідження

Для історика дуже важливо чітко уявляти і дотримуватися послідовності у роботі з джерелами, адже від цього залежить ефективність і якість їхнього дослідження. Фахівці висловлюють різні думки щодо кількості етапів у роботі з джерелами: одні називають п'ять (М. Варшавчик, А. Ніколаєва), інші шість (В. Стрельський). Та й назви етапів формулюються по-різному. Це пояснюється кількома причинами.

По-перше, це питання недостатньо досліджене, зокрема дається взнаки брак наукового обґрунтування критеріїв виділення того або іншого етапу. Чи потрібно, наприклад, виділяти етап реконструкції джерела? Справді, історикам іноді доводиться вирішувати це питання. Академік О. Шахматов, працюючи над давнім літописним зведенням "Повість временних літ", провів реконструкцію цієї видатної пам'ятки писемності. Але практично до реконструкції писемних джерел історики та філологи вдаються дуже рідко, оскільки це складний процес, який вимагає високої ерудиції, тривалої праці. До того ж реконструйована пам'ятка втрачає риси першоджерела. Таким чином, у звичайній роботі історика етап реконструкції джерела можна не виділяти, хоча іноді його й називають.

По-друге, у ряді випадків науковий підхід до визначення етапів підмінється кон'юнктурними міркуваннями. За радянських часів вважалося за необхідне виділяти етап класового аналізу джерел. Це була своєрідна данина принципу партійності, який був ідеологічно обов'язковим для всіх істориків, незалежно від профілю їхньої діяльності.

По-третє, іноді змішують етапи праці джерелознавця над конкретним джерелом і над комплексом джерел з певної проблеми, хоча останнє поняття набагато ширше. На нашу думку, в роботі історика над джерелами можна виділити такі найважливіші етапи:

- пошук, виявлення і попередній відбір джерел для наступної праці з ними;
- класифікація джерел;

- дослідження джерел, їх аналітична критика;
- синтетична критика та наукове використання досліджених джерел.

Якість і результативність будь-якої праці історика вирішальною мірою залежать від повноти і якості джерел, які він використав. Тому професійним обов'язком історика є знання джерельної бази дослідження. Як зазначалося вище, джерельна база дослідження складається з джерел, уже введених до наукового обігу (тобто надрукованих), і тих, які ще не використовувалися у наукових працях. Обов'язковим правилом пошуку джерел є те, що його слід починати з опублікованих джерел по темі, тобто з вивчення бібліографії. Цей процес включає:

- ознайомлення з прикнижковою бібліографією в ході опрацювання наукової літератури з теми дослідження;
- роботу з каталогами бібліотек;
- перегляд бібліографічних покажчиків.

Починаючи роботу над темою, дослідник звертається насамперед до публікацій своїх попередників (якщо вони є), а також до узагальнюючих праць, які можуть стати вихідною точкою дослідження проблеми. Вже в ході цієї роботи історик дістає перші уявлення про коло джерел, які можуть його зацікавити. Проте основну масу опублікованих джерел можна виявити лише на основі цілеспрямованого бібліографічного пошуку, роботи з каталогами, а також із поточними і ретроспективними бібліографічними покажчиками про опубліковані книги.

У наукових бібліотеках є кілька каталогів: алфавітний, систематичний, довідковий, спеціальні (видання іноземними мовами, періодичних видань тощо). До алфавітного каталогу дослідник звертається, коли у нього вже є назви потрібних книг. Для пошуку джерел з певної теми використовується систематичний каталог.

Починаючи пошуково-бібліографічну роботу, слід мати уявлення про типи, види і форми видань документів, прийняті в різні часи. Серед трьох типів видань

документів (видання наукового, науково-популярного, навчального характеру) найбільший інтерес для дослідника становлять наукові видання.

Довідкові видання з окремих проблем вітчизняної історії.

Види документальних видань досить різноманітні: пофондові, тематичні, документи певного різновиду, однієї особи. За формою і способом видання документів їх можна поділити на такі групи;

- корпус (звід) документів;
- серія документів;
- збірник документів;
- моновидання (книга присвячена одному джерелу);
- альбом;
- плакат;
- публікація в періодичних виданнях;
- публікація в додатках до наукової або науково-популярної праці;
- публікація в тексті наукової або науково-популярної праці.

Отже, першим етапом джерелознавчої роботи дослідника є пошук і виявлення джерел. Джерелознавча методика виробила систему засобів і прийомів, яка дає змогу оперативно зорієнтуватися в інформаційному просторі, виявити місце зберігання джерел і перейти до їх безпосереднього дослідження.

4. Суцільне і вибіркове вивчення джерел

Межі суцільного дослідження визначаються, як правило, темою дослідження. Суцільне дослідження застосовують переважно тоді, коли досліджуваних об'єктів відносно небагато. У протилежному разі застосування цього методу потребує значних затрат часу, сил і засобів. Якщо об'єктів, які підлягають дослідженню, багато, то використовують *вибірковий метод (вибірку)*. Вибірковий метод – це система наукових принципів, згідно з якими обстежуються не всі елементи сукупності, а лише певним чином дібрана їх частина. Застосовуючи цей метод, можна отримати достовірні наукові результати, які майже не відрізнятимуться від результатів складного і трудомісткого суцільного дослідження.

Множину об'єктів, які необхідно охарактеризувати на основі вивчення якоїсь частини цієї множини, називають *генеральною сукупністю*, а частину множини, що вивчається, – *вибірковою* (вибіркою). Якщо кількість об'єктів генеральної сукупності відома, то таку сукупність називають визначеною, а якщо невідома – невизначеною. Якщо вивчається генеральна сукупність загалом, то таке дослідження є суцільним, а якщо пізнання генеральної сукупності здійснюється через вибірконе вивчення – вибіркневим. Невизначену генеральну сукупність можна охарактеризувати тільки за допомогою вибіркового дослідження.

Застосування вибіркового методу передбачає обов'язкове дотримання певних умов, основною з яких є *репрезентативність вибірки* (тобто вибірка повинна бути представницькою). А. Зелінський виокремлює три основні умови репрезентативності вибірки:

- здійснювати вибірку необхідно тільки з великої генеральної сукупності. Недоцільно здійснювати вибірку з множини, що складається з менш як тисячі одиниць;
- відбирати вибіркнову сукупність необхідно так, щоб кожна одиниця генеральної сукупності мала однакові шанси потрапити до вибірки. Іншими словами, вибірка не повинна бути тенденційною, залежною від волевиявлення і нахилів дослідника;
- обсяг вибіркової сукупності повинен забезпечити її представницький характер (репрезентативність).

При розгляді питань способів відбору (видів вибірок) будемо притримуватися традиційної їх класифікації : 1) власне випадковий відбір; 2) механічний відбір; 3) типовий відбір ; 4) серійний відбір ; 5) комбінований відбір.

Власне випадковий спосіб відбору – це такий спосіб формування вибіркової сукупності, коли відбір одиниць з генеральної сукупності здійснюється у випадковому порядку. Випадковість відбору полягає у дотриманні принципу однакової можливості для всіх одиниць генеральної сукупності потрапити у вибірку.

Випадковий відбір часто поєднують з іншими способами відбору. У разі використання його як самостійного способу він має назву власне випадковий відбір. Від назви способу відбору походить і назва вибірки - власне випадкова.

Випадкова вибірка може бути організована або за схемою повторного відбору або по схемі безповторного відбору. Зазначені схеми відбору дають однакові результати лише у разі нескінченної генеральної сукупності. При умові скінченності генеральної сукупності результати вибірок будуть різні. Особливість названих схем відбору полягає у такому.

При повторному відборі кожна одиниця бере участь у вибірці стільки разів, скільки відбирається одиниць, тобто після реєстрації вона повертається у генеральну сукупність і в подальшому може знов потрапити у вибірку сукупність. За таких умов генеральна сукупність залишається незмінною, і тому для всіх одиниць сукупності забезпечується рівна ймовірність потрапити у вибірку.

Механічний відбір. Механічним називається відбір, при якому генеральна сукупність поділяється на рівні частини відповідно до природного розташування її одиниць (географічного, просторового, алфавітного тощо) і з кожної частини обстежується одна одиниця.

Типовий відбір. При типовому відборі сукупність попередньо розбивається на більш однорідні групи. Суть його зводиться до типового районування досліджуваної сукупності на однорідні групи з наступним відбором за власне випадковим принципом або механічним.

Серійний відбір. Для розглянутих вище способів відбору (власне випадкового, механічного, типового) характерним є, що відбір одиниць з генеральної сукупності здійснюється в індивідуальному порядку. На практиці інколи виявляється доцільним проводити відбір не окремих одиниць, а цілих груп (серій, гнізд), котрі підлягають потім суцільному обстеженню. Групи (серії) відбирають за методом власне випадкової безповторної вибірки або способом механічного відбору.

Тема 6. Класифікація історичних джерел

1. Наукова класифікація джерел як теоретико-методологічна процедура.
2. Поняття класифікаційної схеми.
3. Типологічна класифікація історичних джерел.
4. Видова класифікація історичних джерел.

1. Наукова класифікація джерел як теоретико-методологічна процедура

Класифікація документів – одна з найскладніших теоретичних і прикладних проблем дисциплін історико-джерелознавчого циклу. Сприймаючи класифікацію як важливий шлях розв'язання комплексу джерелознавчих завдань – встановлення спільності, подібностей і відмінностей, генетичних зв'язків між джерелами, виявлення ступеня їхньої автентичності, репрезентативності, достовірності, адекватного віддзеркалення ними об'єктивної дійсності, а також розрізняють різні класифікаційні схеми. Спочатку в коло класифікаційних інтересів потрапили писемні історичні документи, а згодом – будь-які «сліди» історичної дійсності. Прагнення класифікувати всі історичні джерела породжувало найзагальніші схеми їхнього поділу, а спроби конкретизувати їх так само продукували загальність визначень назв класів. Яскравим доробком тут є праці С.Н. Валка, М.А. Варшавчика, І.Н. Войцехівської, О.О. Зиміна, Я.С. Калакури, О.Ц. Мерзона, В.І. Стрельського, І.Л. Шермана, В.К. Яцунського, Л.В. Черепніна, Ф.П. Шевченка та інших істориків.

Незважаючи на варіації з назвами класів, більшість пропозицій вибудовується згідно з хронологічною, семантичною, видовою ознаками, ознакою походження або їхнім комплексом. Усі схеми класифікації наражалися на глибоку і цілком ґрунтовну критику фахівців, головними аргументами яких були розмитість термінологічних визначень пропонованих класів і їхнього змісту, порушення стрункості у підпорядкуваннях груп документів різних класифікаційних рівнів, непослідовність і неохопленість можливих видів історичних документів, що штучно розривало логічні зв'язки між ними, заважало

визначити місце кожного виду, громіздкість окремих класів і гостра потреба розширеної градації.

Популярний за часів панування марксистської методології формаційний поділ історичних джерел, який ґрунтувався на закономірностях їхнього виникнення й еволюції, залежності від соціально-економічних обставин розвитку суспільства, був переглянутий на користь «типово-видової класифікації», тобто диференціації документів за типами, родами, видами і різновидами, із посиланням при цьому на їхні соціальні функції та знакові системи фіксації інформації.

Водночас кодування інформації, способи її фіксації та відтворення так само перетворювалися в одні з основних ознак класифікування документів. На цій підставі у джерелознавстві найчастіше виокремлюють такі типи історичних джерел: писемні, усні, речові, етнографічні, лінгвістичні, мовні, фотодокументи, фонодокументи, конвенційні. Ця схема була «транспортована» в українську науку через інтерпретацію наукових ідей здебільшого французьких джерелознавців, зокрема Е. Бернгейма.

Поширеною у новітньому джерелознавстві є схема класифікації документів, викладена С.О. Шмідтом у 1970-х рр. Пропагуючи якнайширше тлумачення історичного джерела, він узагальнив міркування колег (М.А. Варшавчик, І.Д. Ковальченко, М.В. Нечкіна, В.І. Стрельський) і виокремив такі види: речові (від пам'яток археології до сучасних машин, предметів побутового обігу, садово-паркового мистецтва, заводи, фабрики, поселення), зображальні (зокрема й художньо-зображальні, тобто твори образотворчого мистецтва, кіно- і фотомистецтва, фотографії, кінокадри), словесні (усне мовлення, пам'ятки усного мовлення (фольклор), письмові пам'ятки (зокрема й епіграфічні), фонодокументи), поведінкові (звичаї, обряди (зокрема й ритуали)), конвенційні (умовні, зображально-схематичні, символічні, графічні), звукові або аудійні (звуки в широкому й вузькому музичному сенсі).

Перспективність зарахування окремих із них пояснюється у дусі комплексного джерелознавства, синтетичним вивченням документів різних типів,

видів і різновидів, репрезентуючи можливості міждисциплінарних наукових зв'язків.

Посилаючись на теорію інформації, І.Д. Ковальченко запропонував вдатися до найзагальнішої класифікації історичних джерел, що є найприйнятнішим варіантом, коли йдеться про всеохопність, – за методами і формами відображення дійсності (речові, письмові, зображальні, фонічні). Складна природа інформації зумовила дослідження історичного джерела через категорії «явище» й «сутність». Розуміючи в «явищі» зовнішні властивості й ознаки предмета (об'єкта), а в «сутності» – його внутрішній зміст і значення, дослідники запропонували узгоджувати диференціацію з визначеними загальними, формальними властивостями історичних джерел, забезпечуючи їм автономність у системі.

Невпинні старання джерелознавців кількох поколінь нагадали одну прописну істину – відносність будь-якого знання і неймовірність існування абсолютно досконалого варіанту. Пристанемо до думки патріарха джерелознавства С.О. Шмідта стосовно того, що класифікації завжди умовні і змінюються, віддзеркалюючи процес розвитку знань. З іншого боку, доцільно визнати непотрібність жорсткої класифікації документів, яка повинна бути багатовимірною, гнучкою, відкритою й максимально відповідати практичним потребам.

На початку XXI ст. класифікація джерел продовжує займати пріоритетне місце в методології джерелознавства. Урахування історичного досвіду спонукало сучасних фахівців підтримати тяглість здобутків попередників. Спочатку у відомому підручнику «Історичне джерелознавство», а згодом – «Спеціальні історичні дисципліни» зустрічаємо найпопулярнішу родо-видову класифікаційну модель, згідно з якою джерела класифікують таким чином: документальні (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, дипломатичні, судово-слідчі, програмні та інші документи органів влади й управління, політичних партій, громадських об'єднань); оповідні (літописи, твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика), масові (періодика, газети,

журнали, листівки) джерела, джерела особового походження (спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії тощо), матеріали конкретно-соціологічних досліджень.

Щодо найрозповсюдженішої типологічної класифікації, то вона повторює відому класифікаційну схему: речові, словесні (вербальні), зображальні, звукові або аудіальні, поведінкові, конвенціональні. Виправданим часом залишається визнання залежності критеріїв класифікації від мети, предмета дослідження, зокрема за походженням і авторством (особові, групові), формою (літописи, хроніки, картини, будівлі, зброя, фотографії), змістом (політичні, соціально-економічні, дипломатичні, військові, правничі, культурологічні, релігійні), способом і місцем зберігання, хронологічною, географічною ознаками тощо.

Усвідомлюючи умовність будь-якої класифікації, систематизації, що є очевидним фактом, не потребуючим складних доведень, а, отже, недосконалість будь-якої з них, історики продовжують розглядати їх невід'ємною умовою пізнання історичних джерел.

2. Поняттям класифікаційної схеми

Під поняттям класифікаційної схеми чи моделі розуміють сукупність тих чи інших параметрів групування джерел за обраними домінуючими ознаками з метою ґрунтовного їх дослідження і здобуття найповнішої і найдостовірнішої інформації.

Як уже зазначалося, наукознавство розрізняє два основних види класифікації – природну і «штучну», або допоміжну. У джерелознавстві ширше застосовується природна класифікація джерел, яка ґрунтується на відпрацьованих джерелознавчою наукою і практикою принципах і критеріях. Незважаючи на те, що будь-який поділ джерел на класи, типи, роди, види, різновиди і т. ін. має базуватися на споріднених ознаках їх схожості, це не означає, що наука виробила універсальну схему класифікації.

Усі існуючі в сучасному джерелознавстві моделі групування джерел є умовними, гнучкими і залежать від предмета дослідження, його мети, завдань,

характеру й особливостей самої джерельної бази. Разом з тим джерелознавство на основі теорії і практики класифікації виробило загальні вимоги, яким має відповідати будь-яка класифікаційна схема:

- вона має визначатися характером джерельної бази, зумовленої особливостями історичної епохи, елементами якої є ті чи інші пам'ятки, і таким чином сприяти виявленню нових груп джерел і включенню їх у загальну схему;
- органічно впливати з мети і завдань дослідження, його тематики, зі специфіки науково-дослідної, навчальної чи науково-просвітницької роботи;
- сприяти здобуттю якомога повнішої і достовірнішої джерельної інформації;
- враховувати джерелознавчий досвід дослідника і рівень підготовки тих осіб, що опановують історичні знання.

Історичні джерела як такі мають вельми і вельми неоднорідну природу. Тому в джерелознавстві давно фігурують найрізноманітніші схеми класифікації історичних джерел. Безумовно, всі вони пов'язані з визначеннями історичного джерела і багато в чому залежать від останніх. У цілому можна виділити кілька схем класифікації:

1. Класифікація за метою створення. Запропоновано німецьким вченим І. Дройзенем. Відповідно до неї джерела ділилися на: ненавмисні (залишки, що відображають факти безпосередньо), навмисні (свідоцтва) та змішані (пам'ятники).

2. Класифікація за ступенем близькості джерела до історичного факту, введена Е. Бернгейма в 1889 році. Історичні джерела поділяються на залишки і традицію. Це розділення джерел, а відповідно і джерелознавчого аналізу (для традиції необхідні і зовнішня, і внутрішня критика, для залишків - досить зовнішньої), було досить широко поширене в джерелознавстві.

3. Класифікація джерел по носію відома за працями Е. Фрімена, який розділив джерела на: речові (пам'ятники), письмові (документи) і словесні (розповіді). У дещо видозміненому вигляді ця система увійшла в практику джерелознавства в

радянський період, тут джерела були класифіковані відповідно до способом кодування та зберігання інформації на сім типів.

4. Змішана класифікація за метою створення і носієві (А. Ксенополь): речові (пам'ятники), ненавмисні і усвідомлені (документи).

5. Класифікація К. Ерслева за способом відображення джерелом історичного факту: залишки (людей і природні), вироби, вироблені людьми, факти сучасного життя, дають уявлення про події минулого.

6. Класифікація А. С. Лаппо-Данилевського: джерела, що зображують історичне явище, і джерела, що відображають явище». Завдяки першим можливо безпосереднє сприйняття події, дані друге вимагають «розшифровки».

7. У радянському джерелознавстві затвердилася класифікація джерел з т. зв. «Соціально-економічним формаціям» відповідно до марксистсько-ленінської схемою історичного розвитку.

8. Джерела можуть бути розділені також за видами: літописи, акти, мемуари, періодична преса і т. д.

3. Типологічна класифікація історичних джерел

Типи історичних джерел — групи джерел, що мають споріднений спосіб передачі відомостей або близькі за змістом, формою, походженням.

Типологія — класифікація предметів або явищ за спільними ознаками. У типологічній класифікації головним критерієм і визначальними ознаками поділу джерел є спосіб кодування в них інформації, засіб її фіксації та відтворення, а також за походженням, за хронологічно-географічними ознаками, за формою та змістом.

Виділяють такі типи джерел: а) речові; б) словесні (вербальні); в) зображальні; г) звукові (фонічні); д) поведінкові. Враховуючи специфіку кодування інформації ряд дослідників виділяє як окремий тип джерел кіновідеофотодокументи.

Проте неважко помітити, що ця класифікація теж досить умовно відбиває специфіку фіксації джерельної інформації в межах виділених типів джерел, методи і форми відображення в них дійсності, оскільки поняття «спосіб» підмінюється таким поняттям, як «матеріал», що служить носієм інформації. Наприклад, фотодокументи є різновидом зображальних джерел, а фонічні записи здійснюються на різних матеріалах і виступають специфічними носіями словесної, поведінкової або знакової інформації. Своєю чергою, словесні джерела – це і жива мова, і писемні тексти: рукописні, машинописні, друкарські, комп'ютерні тощо. Усі джерельні матеріали зображального типу є здебільшого речовими і можуть розглядатися як підтип останніх. І все ж виділення зображальних джерел в окремий тип виправдано, оскільки вони, на відміну від речових джерел, містять, як правило, оригінальну історико-культурну інформацію про ту чи іншу епоху в формі образів, про її духовні і художні цінності, стилі, традиції, уподобання тощо, потребують специфічних методів дослідження.

У працях джерелознавців останнього десятиріччя як критерій типологічної класифікації джерел історичного походження береться «явище», тобто їх форма, зовнішні властивості й ознаки джерела, доступні для первинного сприйняття. Саме ця зовнішня, «матеріальна» форма здебільшого допомагає визначити спосіб відображення джерелом дійсності і спосіб отримання інформації. Для цієї класифікаційної схеми важливу роль відіграють знакові системи, зокрема такі її елементи, як предмет, зображення, слово, звук. Беруться до уваги також спільні риси певного типу, що відрізняють його від джерел інших типів. За цією схемою виділяють шість типів:

1. Речові джерела в усіх їх різновидностях. Це і пам'ятки архітектури, знаряддя праці різних епох, предмети і речі домашнього вжитку. За всієї багатоманітності речових джерел (житла і гончарні вироби трипільців, єгипетські піраміди, зброя княжої і козацької доби, залишки запорізьких зимівників, мечі та списи хрестоносців, мазепинські церкви, парові машини й турбіни, космічні ракети і предмети одягу) спільним для них є те, що вони хоча й віддзеркалюють розмаїття інформації про різні історичні епохи, мають однаковий тип її

кодування. Скрізь носієм інформації виступають матеріальні речі та предмети. Дослідження цього типу джерел здійснюється переважно за допомогою більш-менш однакових методів і прийомів.

2. *Словесні (вербальні) джерела* – особливий тип джерел, який характеризується тим, що визначальною ознакою для них виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі, яке фіксує мову людини. Носієм інформації словесних джерел є пам'ятки мови (лінгвістичні джерела), усної творчості (думи, перекази, міфи, інші фольклорні жанри), писемні пам'ятки (літописи, документи, листи, щоденники тощо). До словесних джерел відносять більшість різновидів фотодокументів, комп'ютерні тексти. Домінуюча роль у дослідженні словесних джерел відводиться лінгвістичним та іншим філологічним методам дослідження.

3. *Зображальні джерела* складають тип джерел, інформація в яких зафіксована у вигляді різноманітних зображень. Це – наскельні малюнки, орнаменти палеоліту, унікальні зображення на прикрасах скіфської доби, фрески і мозаїки київських храмів, мистецькі картини, скульптура середньовіччя і наступних епох, твори кіномистецтва, фотографії тощо. До цього типу належать також джерела, що містять графічну інформацію, тобто її вираження за допомогою наочних графічних зображень. Дані зображальних джерел, так само як і речових, для їх осмислення й аналізу в історичному дослідженні мають бути виражені в описовій або кількісній формі, і лише в тих випадках, коли ці джерела використовуються як засіб ілюстрації описуваних подій і фактів, вони подаються у вигляді зображень (схем, графіків, репродукцій, фотокопій і т. ін.).

4. *Звукові, або аудіальні, джерела* – це великий масив джерельної інформації, яка, на відміну від словесної, зафіксована переважно музичними звуками (музичні твори). Звуковим джерелом можуть вважатися не тільки фотодокументи, що містять записи музики, пісенних творів, а й записи усної мови, яка супроводжується музикою чи іншим звуковим оформленням. Цей тип джерел має особливо важливе значення для досліджень з історії культури, церкви, духовного життя суспільства. Для їх вивчення застосовуються методи прослуховування і звукової експертизи.

5. *Поведінкові джерела* фіксують інформацію, що відображає поведінку, дії, вчинки людей, обряди, звичаї, ритуали, які сприймаються візуально або відтворюються художніми, поведінковими засобами (весілля, хрестини, похорони, свята врожаю, фестивалі, мітинги, церковні ритуали, спортивні заходи, демонстрації і т. ін.). Джерела цього типу можуть сприйматися істориком безпосередньо (шляхом спостереження, візуального сприйняття дійства, через перегляд кіно відеофільмів, ознайомлення з матеріалами етнографічних експедицій, періодичної преси). Поведінкові джерела можуть набувати мімічної форми, супроводжуватись музикою, співом, словесними текстами. В таких випадках вони набувають комплексного характеру, а відтак потребують і комплексу методів для їх дослідження.

6. *Конвенціональні джерела* (від лат. «конвенціо» – угода, умова) – джерела умовних позначень. Саме умовні знаки виступають тут символами, що містять у собі відкриту або зашифровану інформацію. Це, по-перше, усі системи умовних позначень графічними знаками, зокрема ноти, знаки математичної, хімічної, фізичної символіки; по-друге, зображально-схематичні графіки, електрокардіограми, осцилограми і т. ін.; по-третє, документи проектно-технічної документації на паперових, магнітних, електронних та інших носіях. Частина цих джерел може розглядатися як різновид писемно-словесних або зображально-графічних джерел. Це питання постає тоді, коли графічні зображення супроводжуються писемними текстами. Для дослідження джерел конвенціонального типу найчастіше застосовують комплекс методів, зокрема тих, що використовуються для вивчення словесних і зображальних джерел.

Типологічна класифікація джерел, побудована за спорідненими ознаками кодування інформації, хоча й носить умовний характер, усе ж є найпоширенішою і застосовується як у навчально-наукових цілях, так і при створенні музейних колекцій, краснавччих експозицій. Розмаїття джерел настільки велике, що жодна схема не може охопити всі їх аспекти та інформаційні особливості. Візьмімо, наприклад, монети. Їх відносять до речових джерел, але на них є найрізноманітніші зображення, написи, зашифровані символи, а тому, в

залежності від теми дослідження і його мети, монети, так само як і геральдичні чи сфрагістичні пам'ятки, можуть бути віднесені як до речових, так і до зображальних або словесних джерел. Аналогічне рішення може бути прийняте і щодо кінофільмів, які нерідко фігурують як зображальні, словесні, звукові, поведінкові джерела. Це стосується й інших видів джерел. Із сказаного стає очевидним, що викладені тут загальні принципи і підходи до поділу джерел на типи за способом фіксації інформації мають конкретизуватися і окреслюватися в кожному окремому випадку залежно від теми дослідження, його цілей, завдань, хронологічних і географічних рамок, з урахуванням змісту джерел, їх походження, форми, природничо-географічних ознак.

Важливе значення має групування джерел за *їх походженням і авторством*. Цій процедурі передують робота щодо встановлення авторства, і лише після її завершення приступають до класифікації. До основної групи входять джерела тих авторів, які самі були учасниками подій, або особи, безпосередньо причетні до них. Іншу групу репрезентують джерела, автори яких виклали своє бачення подій на основі вторинної інформації. Сюди можуть бути віднесені наукові та журналістські дослідження. Класифікацію за авторством застосовують як до словесних, так і до речових, зображальних, конвенціональних, поведінкових, звукових джерел, однак у кожному окремому випадку враховуються специфіка створення джерела і форма передачі інформації.

У проблемно-тематичних дослідженнях, в історико-краєзнавчій роботі, в навчальному процесі нерідко застосовується групування джерел за *хронологічно-географічною ознакою*. При цьому враховуються два основні критерії:

- 1) епоха або історичний період виникнення джерела;
- 2) місце створення джерела (країна, регіон, місцевість).
- 3) *групування за змістом*.

Вона має своїх як симпатиків, так і противників. Її прихильники виходять з того, що історична наука, по-перше, включає ряд розділів (політичну, економічну, військову історію, історію права, культури, міжнародних відносин і т. ін.), і, по-друге, що в історичних дослідженнях домінуюче місце займають праці

проблемного характеру, а значить і групування джерел має відбуватися за змістом, їх галузевим чи проблемним принципом. Водночас є цілком очевидним, що при такій класифікації далеко не всі джерела укладаються у проблемну схему. З неї випадають, зокрема, пам'ятки комплексного характеру, тобто ті, що містять відомості з різних сфер суспільного розвитку, наприклад соціально-економічного, політичного, правничого, культурного, релігійного і т. ін. Очевидно, має рацію М. Ковальський, висловлюючи побоювання, що групування джерел за змістом призводить до механічного об'єднання різнохарактерних носіїв інформації, що потребує різних методів дослідження, принижує роль джерелознавства як науки. І все ж на етапі опрацювання джерел, зокрема в дослідженнях проблемного характеру, коли вони вже виявлені, їх поділ за змістом дає змогу розташувати джерельний матеріал у такому порядку, що максимально наближає його до структури самого дослідження. Нерідко історики застосовують класифікаційні моделі суміжних галузей знань: мистецтвознавства, літературознавства, журналістики, правознавства і т. ін., особливо тоді, коли дослідження ведеться на міждисциплінарному рівні. Це стосується підготовки праць з історії культури, політичної системи, етнології, демографічних проблем тощо.

4) *форма або місце і спосіб їх зберігання.* Джерело може мати різну форму: акт, нота, грамота, лист, анкета, картина, скульптура, будівля, фотографія, відеофільм, дискета тощо. Звичайно, поділ джерел на архівні, музейні, бібліотечні, домашні колекції тощо не додає відомостей про їх природу чи зміст. Проте нерідко місце зберігання проливає світло на цінність джерела, його характер, вірогідність інформації. Зокрема, в центральних державних архівах України зберігаються документи загальнодержавного значення, в державних архівах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя відкладені документи місцевого значення.

Під способом зберігання джерел мають на увазі такі параметри, як оригінал чи копія, копія машинописна, рукописна, ксероксна, електронна чи фотокопія, муляж, макет і т. ін. Характеризуючи джерела, дослідники мають звертати увагу і на таку їх ознаку, як рівень збереженості (наприклад, стан архітектурних

пам'яток, художніх полотен, рукописів, повнота комплектів періодики, листівок, архівних пам'яток). Найчастіше авторами беруться до уваги два критерії збереженості джерел: повна або часткова. Деякі дослідники використовують чотирибальну систему оцінки стану збереженості джерела: відмінний, добрий, задовільний, незадовільний. В усякому разі інформацію про стан збереженості джерел, їх відповідну класифікацію на цій основі не слід ігнорувати, оскільки вона не тільки допомагає краще орієнтуватися у джерельній базі, а й служить одним з показників її повноти. Якщо джерела збереглися лише частково, то це означає, що й відомості про події, явища, процеси носять не повний, а частковий характер, і що потрібен подальший пошук джерел для заповнення прогалін.

Викладена тут типологічна схема класифікації має важливе значення для евристичної (пошукової) роботи історика, виявлення джерел, їх вивчення й описування. Вона виступає необхідним компонентом поділу на роди, види, різновиди, дає можливість встановити прогалини у джерельній базі і продовжити пошук джерел.

4. Видова класифікація історичних джерел

Що ж стосується досліджень суто джерелознавчого характеру, вивчення тих чи інших проблем історії, сфер суспільного розвитку, то історики застосовують у таких випадках інші класифікаційні схеми, виходячи зі спорідненості внутрішніх ознак джерел. Такі схеми прийнято називати родовими, або видовими. *Рід* – це сукупність джерел, яка склалася історично і характеризується спільними ознаками, що відповідають їх призначенню і функціонуванню. Родовою ознакою джерела є внутрішні форма, структура, спосіб зв'язку елементів його змісту. Отже, рід джерел характеризується їх спорідненою внутрішньою формою, структурою, яка зумовлюється призначенням джерела на етапі його створення. Виявлення і визначення родових ознак джерел, що відбивають певні закономірності їх створення, є неодмінною умовою відбору найбільш ефективних прийомів і методів вивчення джерел.

У рамках кожного типу джерел можна виділити кілька родів. Своєю чергою, рід джерел ділиться на *види*. Наприклад, серед речових джерел виділяють археологічні, тобто ті, що включають найдавніші засоби праці, посуд, прикраси, залишки будівель, зброї. Хоча на перший погляд це різні джерела, насправді вони здебільшого мають споріднену внутрішню структуру і для їх дослідження застосовують методи археологічної науки. Окремий рід речових джерел становлять пам'ятки архітектури, багато з яких засвідчують визначні культурно-історичні явища, характерні для тієї чи іншої епохи. Їх дослідження дає змогу простежити певні закономірності створення самих пам'яток, встановити функціональні аспекти рештків чи самих споруд і відкриває можливості для ширших узагальнень суспільно-політичного, соціально-економічного і культурологічного характеру. Як специфічний рід речових пам'яток виділяють зброю, дослідження якої теж має свої особливості, потребує відповідних знань, підготовки, дослідницьких методів.

Словесні джерела можуть бути класифіковані на усні, писемні, лінгвістичні. Писемні джерела поділяються на документальні й оповідні. Доцільно розглядати як окремий вид писемних джерел літописи, оскільки вони здебільшого є не регіональним, а світовим явищем, їх дослідження потребує спеціальних методів, насамперед текстологічного опрацювання цих пам'яток історії і культури. Близькими до цього виду є також хроніки, хронографи, історичні повісті. У процесі дослідження літописних джерел звертають увагу не лише на зміст і достовірність викладених у них подій, фактів, а й на позицію їх авторів щодо трактування описуваних явищ. Своєю специфіку мають твори художньої літератури як окремий вид словесних джерел. Початкуючі історики нерідко схильні сприймати описувані в них історичні події як інформацію про них, забуваючи, що інформаційно-джерельне призначення художніх творів полягає в іншому. Будь-який художній твір відбиває особливості епохи, в яку він створювався, віддзеркалює стиль, художні, ідейні, естетичні уподобання автора. Саме в цьому полягає його джерельне значення. У творах художньої літератури історик завжди стикається з двома відліками часу. Перший – це той, в якому

живуть і діють їх герої; і другий – час, з яким пов'язано написання творів. Важливо відчутися цей «подвійний час», простежити, як художник сприймав часову дистанцію. Проникнення дослідника в ці «часові пояси» дає змогу отримати приховану інформацію про оцінки минулого суспільного життя очима сучасників. Сказане набуває особливого значення, коли як джерело використовуються документальні повісті, історичні романи, створені на документальних матеріалах і реальних історичних фактах, але художньо осмислених з певними авторськими домислами і трактуваннями. Отже, художня література не є прямим історичним джерелом, вона виступає носієм здебільшого прихованої інформації.

Родово-видовий принцип класифікації можна застосувати і до звукових джерел. Досить поширеним є виділення фонічних джерел, до яких відносять грамофонні, магнітні, лазерні та інші записи усної мови, пісенно-музичних творів. Попри їх певну самотність спільною для них є споріднена внутрішня структура і форма передачі інформації. Стикаючись з цим видом джерел, історик має насамперед встановити справжність звукозапису, його авторство, час створення.

Слід мати на увазі, що деякі групи джерел виходять за межі того чи іншого роду, мають міжвидові ознаки схожості. Це стосується насамперед такого різновиду поведінкових джерел, як етнографічні. Критерієм виділення їх в окрему групу є не стільки спорідненість внутрішньої структури, скільки характер і призначення цих джерел для етнографічних досліджень. Ось чому серед етнографічних фігурують джерела різних типів: речові, зображальні, словесні, звукові. Без комплексного використання джерел усіх типів, їх родів та видів неможливо провести історичне дослідження, що має етнографічний аспект або відповідний сюжет.

Крім згаданих вище загальних моделей класифікації джерел виділяють їх *групування за спеціальними ознаками*. Наприклад, у джерелознавчій літературі радянської доби дістав поширення поділ документальних джерел на нормативні і виконавчі. Ця класифікація, якщо відкинути її партійно-ідеологічну заангажованість, може використовуватися досить раціонально, адже законодавчі акти, укази, універсали, урядові ухвали, програми і резолюції з'їздів політичних

партій, громадських об'єднань і рухів фіксують певні наміри, викладають настанови і норми, а тому набувають і за змістом, і за формою нормативного характеру. Інша група джерел, що віддзеркалює реалізацію цих настанов (інформації, донесення, звіти, листування, різного роду довідки), має інформативно-виконавську спрямованість. Методи опрацювання джерел кожної з груп мають свою специфіку, зумовлену характером джерел, що суттєво відрізняються між собою своїм призначенням і змістом інформації. Крім того, поділ джерел на нормативні і виконавчі має також практичне значення, особливо на стадії їх пошуку. Спираючись на вже відомі нормативні документи, дослідник більш цілеспрямовано веде пошук виконавчих, або навпаки, і в такий спосіб отримує повнішу інформацію, необхідну для осмислення загальної картини подій.

Особливу увагу слід звернути й на таку *ознаку, як повторюваність інформації*, з чого випливає розмежування джерел на одиничні і масові. Цей поділ також відкриває додаткові можливості з погляду евристики, пошуку і виявлення масових джерел та застосування математичних методів їх обробки, включаючи використання сучасних обчислювальних машин. Співвідношення загальних і спеціальних класифікацій є одним з аспектів теорії і практики специфічних історичних дисциплін джерелознавчого циклу, зокрема кліометрики, хронології, дипломатики, палеографії, ономастики тощо.

Визначальним критерієм класифікації писемних джерел є їх *характер, зміст і форма*. Виходячи з цих критеріїв, виділяють документальні й оповідні писемні джерела, а серед них такі основні різновидності: актові, справочинні (діловодні), статистичні документи, мемуаристика (спогади), листи, щоденники, наукову, науково-інформаційну, науково-популярну і навчальну літературу, художні твори, періодичну пресу. Варто ще раз зауважити, що література виступає в ролі джерела особливого призначення: історичного й історіографічного.

Кожна група різновидностей писемних джерел має споріднену форму подачі інформації, яка значною мірою зумовлюється її характером, змістом і призначенням. Якщо взяти до уваги таку ознаку писемних джерел, як *походження*, то їх умовно можна поділити на джерела колективного й

індивідуального (особового) походження. Нерідко історик має справу з джерелом, походження якого пов'язане з діяльністю великих соціальних груп, органів влади, політичних партій, громадських об'єднань, рухів, і в такому разі актуальним є з'ясування, якою мірою у ньому відбиті настрої, прагнення, погляди його творців.

Акти, закони, укази та інші офіційні документи здебільшого групують за їх *призначенням і місцем у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті*. Певну внутрішню спорідненість мають діловодні документи вищих органів влади й управління, які визначають зміст і напрями державної політики на тому чи іншому етапі суспільного життя. Певна специфіка властива дипломатичним актам – міжнародним договорам, угодам, нотам, вірчим грамотам, посланням, заявам, деклараціям тощо. Ця специфіка простежується як за самим змістом документів, присвячених зовнішній політиці, міжнародним відносинам, так і за формою, що відповідає дипломатичному протоколу і встановленим міжнародним правилам. Окрему групу офіційних документів складають діловодні та судово-слідчі матеріали, що завжди мають персоніфікований характер, розкривають певні біографічні факти, віддзеркалюють правову систему тієї чи іншої країни, певної історичної епохи. До того ж судово-слідчі справи, крім наукового, мають важливе практичне і соціально-правове значення, оскільки вони нерідко стосуються невинно репресованих, згодом реабілітованих осіб. Ідеться, зокрема, про судово-слідчі документи репресованих за доби тоталітаризму, що відображають механізм злочинної дії каральної системи, масштаби масового терору, політичних репресій, засвідчують рух опору правлячому режимові.

До писемних джерел, якщо це зумовлено специфікою дослідження, можуть застосовуватися й інші класифікаційні ознаки, пов'язані з *місцем і часом їх створення, авторством, місцем збереження* тощо. Прикладне значення мають внутрішньовидові класифікації писемних джерел з використанням спеціальних класифікаційних ознак. Прикладом у цьому плані може бути періодична преса. Відомо, що в періодиці публікуються різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали, документи органів державного управління, громадських

організацій, політичних партій, виступи державних та громадських діячів, представників творчої інтелігенції, робітництва, селянства, молоді, ветеранського і жіночого руху. Ураховуючи домінуюче місце на шпальтах преси публіцистичних матеріалів, можна виділити газетно-журнальну публіцистику як джерельну групу писемних джерел, що є основним носієм інформації, особливо з новітньої історії. Нерідко періодику поділяють на легальну і нелегальну (самвидавську), центральну і місцеву, а також за її політичним та ідеологічним спрямуванням. Виправданим є групування матеріалів періодики за газетно-журнальними жанрами, адже кожен з них має свою специфіку, пов'язану не тільки з літературно-стилістичними аспектами, а й із різною питомою вагою інформації. Так, аналітичні жанри (кореспонденції, замітки, огляди, звіти) здебільшого насичені фактичною інформацією, як відкритою, так і прихованою. Матеріали аналітичного характеру можуть містити колонка головного редактора, передові статті, а інколи й інтерв'ю, що їх беруть кореспонденти у відомих політичних та громадських діячів, учених. Групування матеріалів преси за жанрами і тематикою відкриває можливості для застосування математично-статистичних методів вивчення масових джерел, їх поглибленого аналізу.

За внутрішньовидовим принципом класифікують твори політичної, наукової та художньої літератури як один із компонентів писемних джерел. Політичні твори представлені здебільшого книгами, брошурами і статтями, а за своїм змістом, методикою його викладу дуже близькі до публіцистики, до того ж вони виділяються ґрунтовнішим, аргументованішим підходом до висвітлення проблем. Джерельне значення політичних творів двояке. З одного боку, вони містять узагальнення й осмислення переважно поточних подій, їх оцінку і можуть бути джерелом історіографії, вивчення історії формування історичної і політичної думки. А з іншого – аналіз їх тематичної спрямованості, авторської позиції та оцінок тих чи інших подій і явищ сучасності дає можливість здобути додаткову інформацію про політичне життя суспільства. Політична література, так само як і інші писемні джерела, потребує критичного ставлення, врахування тієї обставини,

що на ній лежить глибший, ніж на інших, скажімо, офіційних документах, відбиток суб'єктивізму.

Свої особливості мають наукова і, її різновидність, навчальна література, як історична, так і з інших, насамперед, суміжних до історії галузей знань. Наукова література є історіографічним джерелом, оскільки відбиває рівень знань і сферу їх побутування в суспільстві на час її створення, суспільно-політичні та ідейні погляди авторів праць. У ряді випадків наукова література може бути носієм оригінальних відомостей, особливо тоді, коли носії первинної інформації втрачені. Без широкого залучення наукової літератури як джерела неможливо здійснити будь-яке історіографічне дослідження, підготувати працю з історії науки, науково-технічного прогресу, культури і духовності.

Поряд з науковою до вивчення суспільних проблем залучають твори художньої літератури, яка є своєрідним джерелом, котре, насамперед художніми засобами, відбиває епоху, з позицій якої осмислюються і висвітлюються події та явища як минулого, так і сучасності. Між науковим і художнім сприйняттям, осмисленням і відображенням реальної дійсності є чимало спільного, але й багато в чому вони відрізняються. Навіть у тих випадках, коли науковець і літератор працюють з одними й тими ж джерелами, їхні оцінки, трактування, методика реконструкції подій далеко не завжди збігаються. Зрештою, для історика художня література у джерельному відношенні цінна не самими фактами, не залученими джерелами, а передусім її прихованою (закритою) інформацією, що проливає світло на конкретно-історичні умови написання того чи іншого твору, художні та ідейні уподобання автора. В рамках художньої літератури виокремлюють художньо-документальні й історичні твори, які в джерелознавчому відношенні мають свою специфіку. Історика цікавлять суспільні мотиви появи таких творів, позиція автора, а також міра правдивості та достовірності відображених у них подій, явищ, осіб.

Нарешті, серед писемних джерел літературного спрямування окрему підгрупу становить мемуаристика: спогади, щоденники, листи учасників або свідків тих чи інших подій. Будучи оповідним джерелом, спогади відрізняються

від інших їх різновидностей як самим жанром, його законами і специфікою, так і більшою суб'єктивністю, зумовленою тим, що вони повніше відбивають індивідуальність автора, його симпатії чи антипатії. Особливість мемуарів полягає в тому, що стрижнем подачі інформації, її організації, форми і структури виступає сам автор, через призму поглядів якого відбиваються й оцінюються всі факти, події, свідком або учасником яких він був сам чи дізнався про них з інших джерел. Мемуари передають атмосферу епохи, її колорит, віддзеркалюють суспільні погляди, що були панівними на час їх написання. Зазначимо, що самі мемуари можуть бути класифіковані за певними аспектами, наприклад за джерелами їх створення. В одних випадках вони ґрунтуються лише на пам'яті автора, в інших — на записах, щоденниках, які вів автор у процесі описування подій, що підносить рівень їх документальності. Нерідко мемуаристи звертаються до документів, архівних матеріалів, періодики. Відрізняються мемуари й за формою: поряд із безпосередньо авторськими спогадами трапляються літературні записи споминів.

Участь журналіста чи письменника в роботі над мемуарами теж може бути різною. Здебільшого це літературна допомога в оформленні мемуарів, але досить поширеним є також літературний запис усних чи диктофонних спогадів з великою мірою художнього оформлення, що нерідко призводить до перекручення фактів. Мемуаристика включає в себе й такі види джерел особового походження, як щоденники, дорожні нотатки, літературні автобіографії, біографічні анкети, особисті листи, художні заповіді тощо.

Викладені підходи до групування писемних джерел звичайно ж не охоплюють усіх особливостей, зумовлених конкретними дослідницькими завданнями, тематикою праць, розмаїтістю самих джерел. Деякі питання цієї специфіки ми розглянемо у розділі, присвяченому методичним прийомам опрацювання джерел.

Тема 7. Аналітична критика історичних джерел

1. Поняття джерелознавчої критики, її структура і завдання.

2. Основні завдання аналітичної критики.
3. Синтетична критика джерел.
4. Методика використання масових джерел.

1. Поняття джерелознавчої критики, її структура і завдання

Сучасні дослідники дають таке визначення джерелознавчої критики: «Джерелознавча критика (аналіз) – вирішальна стадія дослідницької роботи над документами. Її мета – визначити міру повноти і достовірності фактичного змісту джерела і створити передумови для вилучення з нього достовірної інформації».

Відповідно до сучасних уявлень про методику джерелознавчого аналізу окремо взятого джерела, вона включає шість основних етапів: «Визначення зовнішніх особливостей пам'ятки; доведення її автентичності (справжності); прочитання тексту джерела; встановлення часу, місця, авторства, обставин та мотивів походження; тлумачення тексту; визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості».

На поч. ХІХ ст. зміст джерелознавчої критики визначався роботами А.Шльоцера. На шляху наукового пізнання джерел нерідко виникають певні перепони і труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Найчастіше доводиться мати справу з такими об'єктивними труднощами, як неповнота, розпорошеність джерел, багатоступеневість переказу в них фактів і подій, неконтрольованість деяких ланок та цензурних фільтрів у передаванні історичної інформації, унаслідок чого іноді важко встановити навіть ті чинники, що призвели до перекручень фактів у джерелах. Серед суб'єктивних перешкод особливу небезпеку для наукового аналізу становить особиста упередженість, ідеологічна заангажованість історика, обмеженість його знань або здібностей (наприклад, відсутність історичної культури, спеціальних знань, інтуїції). Щоб подолати ці перешкоди і забезпечити об'єктивний аналіз джерел, важливо пам'ятати кілька обов'язкових правил.

По-перше, джерело не можна досліджувати у відриві від тієї конкретно-історичної реальності, в якій воно виникло. На всіх джерелах лежить відбиток

свого часу, тієї епохи, в яку вони створені. Кожне з джерел покликане до життя певними умовами, мотивами, причинами, завданнями, цілями. Одна й та ж людина за різних обставин може створити документи або твори, які суттєво відрізняються один від одного не тільки формою, а й оцінками. До того ж джерела виникали у різний щодо подій час: у момент здійснення події, по її гарячих слідах або через багато років. І все це відбивається на інформаційній якості та рівні достовірності джерел.

По-друге, важливо знати історію тексту джерела, обставини його створення, адже у процесі роботи над ним може виявитися багато списків, варіантів, редакцій. Тому доречно вивчити історію публікацій джерела (якщо вони були), з'ясувати, зокрема, ким, коли і для чого вони здійснювалися, чи призначалося джерело відразу для друку, скільки видань воно має, які зміни вносилися в кожне із них і т. ін. Слід брати до уваги й той факт, що в історії України було багато періодів, коли вся інформація підлягала цензурі. Це негативно відбивалося на джерелах, нерідко призводило до вихолощування з них первісного змісту.

По-третьє, у процесі роботи над джерелом необхідно вивчити не лише його походження і текст, а й присвячену йому критичну літературу. Насамперед це стосується найдавніших джерел, наприклад літописів, а також джерел особового походження.

По-четверте, слід обов'язково враховувати ступінь наукового вивчення джерела попередніми дослідниками. До того ж деякі з джерел дуже складні для опанування, нерідко потребують спеціальних джерелознавчих досліджень, реставрації, доведення пам'ятки до придатного стану для використання істориками. Так, усесвітньо відомі історичні пам'ятки "Повість временних літ", "Руська Правда" були об'єктом джерелознавчого аналізу фахівців багатьох поколінь, які по-різному з'ясовували їх походження, встановлювали рівень автентичності, надійності як джерела. Використовуючи ці, на перший погляд, добре вивчені джерела, сучасний історик може дати їм свою інтерпретацію, помітити в них ще не виявлені інформаційні можливості, адже кожен дослідник,

виходячи зі свого задуму, вилучає з джерела й аналізує той матеріал, який його цікавить, застосовуючи новітні засоби і методи дослідження.

По-н'яте, не можна знижувати вимоги до критики історичних джерел навіть тоді, коли їх кількість з певної теми або періоду обмежена. Дійсно, джерела далеко неповно відображають історичний процес, особливо в давні періоди. Але збої у фіксуванні історичних подій у джерелах спостерігаються навіть в історії найновішого часу. Це пояснюється багатьма причинами. В Україні, наприклад, велика кількість архівних джерел була знищена під час численних воєн, окупацій, соціальних і природних катаклізмів.

2. Основні завдання аналітичної критики

Аналітична критика пов'язана з роботою історика над конкретним джерелом. Вона включає комплекс обов'язкових елементів, серед яких можна назвати такі:

- визначення зовнішніх особливостей пам'ятки;
- доведення її автентичності (справжності);
- прочитання тексту джерела;
- встановлення часу, місця, авторства, обставин та мотивів походження;
- тлумачення тексту;
- визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості.

Праця з джерелами починається із *зовнішньої критики*, або вивчення зовнішніх особливостей кожного з них. Важливо встановити, що перед вами – оригінал документа, перший примірник, чи копія. Останні теж мають різний характер (не завірені, ксерокопії, авторизовані, завірені установою, копія з копії тощо), різняться вони і за часом створення. У XVII – XVIII ст. в Україні копії документів підтверджувалися військовою канцелярією Війська Запорізького. В наш час поширені нотаріально завірені копії документів, ксерокопії. Незавірені копії і поширені нині ксерокопії вимагають від дослідника особливої обережності й прискіпливості, оскільки сучасні технічні засоби дають можливість скомпонувати будь-який текст. Найбільшу цінність для історика становлять *першоджерела* – оригінальні документи, в яких відображена первісна інформація.

Знайомлячись з матеріалом, на якому відтворений документ, історик вивчає його *зовнішні особливості*: водяні знаки, печатки, відтворені в тексті або додані до документів, помітки та вставки до тексту (інтерполяції). Виявлення зовнішніх особливостей документа іноді дає підстави зробити попередні висновки про час його створення, автентичність або, навпаки, про його фальсифікацію.

Важливим етапом роботи з джерелом є *прочитання його тексту*. Складність цієї роботи залежить від багатьох чинників: віку документа, його фізичного стану, особливостей почерку автора чи переписувача та інших. Чим старший за віком документ, тим складніше, як правило, його прочитати. А читання писемних джерел з історії України XI–XVIII ст. вимагає спеціальної мовної та палеографічної підготовки, оскільки передбачає знання давньоукраїнської і церковнослов'янської мов, уставного, напівуставного та скорописного письма, врахування таких особливостей тексту, як відсутність поділу на речення і слова, наявність скорочень, виносних букв тощо.

Прочитавши текст, можна перейти до *встановлення часу і місця його створення, а також авторства, з'ясування обставин і мотивів появи джерела*. Більш-менш точні дати в історії України (рік, місяць, число) з'явилися лише з 60-х років XI ст. Але правило обов'язкового датування документів утвердилося в практиці значно пізніше. Сьогодні у документознавстві діють чіткі правила датування: діловодні документи – за часом їх підписання, колективні – за часом їх прийняття, документи, що вступають в силу після затвердження (закони, укази, постанови, правила, положення, інструкції тощо) – з часу їх опублікування, телеграми – за часом відправлення і т. ін.

Нерідко історик доводиться особисто встановлювати або уточнювати дату появи джерела. Для цього використовуються різні прийоми: аналіз зовнішніх ознак джерела, його змісту, зіставлення з документами, які мають точну дату, вивчення подій та кола осіб, які згадуються у джерелі, пошук згадок про даний документ в інших джерелах.

Велику роль у встановленні дат документів відіграють методики спеціальних історичних дисциплін. Оскільки всі дати історик повинен наводити сучасним

стилем, в разі необхідності він може звернутися до історичної хронології, яка розробила методику переведення всіх дат на сучасний стиль. Адже в різні часи побутували неоднакові системи датування. Цінні дані для уточнення часу виникнення деяких джерел дає палеографія. Знаючи час появи паперу, водяних знаків, різних засобів письма, алфавітів, специфіку оформлення видань за різних часів, можна уточнити дату появи джерела.

Іноді точно встановити дату виникнення джерела неможливо. В таких випадках слід уточнити верхню та нижню хронологічні межі створення джерела, тобто визначити не раніше і не пізніше якого часу воно могло виникнути. І. Крип'якевич радив використовувати для цього навіть найменший натяк автора на приблизний час створення документа.

У ході критичного аналізу джерела важливо провести його *атрибуцію*, тобто встановити авторство, оскільки кожне джерело містить інформацію не лише про певний історичний об'єкт, а й про суб'єкт, тобто його автора. Автором джерела може бути як окрема людина, так і група осіб. У найновішій історії спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги джерел, створених колективом авторів.

До XVII ст. автори свої твори майже ніколи не підписували. Багато документів пізнішого часу, що увійшли до наукового обігу, також не персоніфіковані. Це утруднює роботу з ними.

Встановлення автора джерела, уточнення його біографічних даних (вік, освіта, професія, посада, коло інтересів, рівень поінформованості тощо) має принципове значення для аналізу джерел. Ці дані дають змогу повніше оцінити інформаційні можливості джерела. Щоправда, слід уникати крайнощів в оцінці зв'язку автора і джерела. Насправді зв'язок автора і джерела значно складніший. Ще О. Лаппо-Данилевський розробив систему передумов знання істини свідком або автором джерела:

- безпосередність сприйняття факту;
- ступінь участі в здійсненні факту;
- інтерес до фактів (теоретичний або практичний);

- місце свідка щодо факту;
- повнота почуттів, пережитих свідком від сприйняття факту;
- уважність свідка, його самовладання;
- рівень освіченості і наявність технічної підготовки до сприйняття факту;
- час свідчення про факт;
- настрої свідка на момент згадки про факт;
- чи пам'ятає свідок пережите досить точно;
- чи розуміє він, що саме він знає і чого саме не знає, що він запам'ятав і що не запам'ятав;
- чи хоче свідок сказати правду;
- чи прагне свідок до пізнавальних або ж корисливих цілей під час розповіді про пережитий факт. Вказані умови з певним застереженням можуть урахуватися й у наш час.

При встановленні авторства використовуються різноманітні методичні прийоми, що ґрунтуються на текстологічному аналізі джерела, оскільки кожен автор має свій почерк, неповторний індивідуальний стиль викладу думок, своєрідні особливості мови. Виявлення елементів стилістичної своєрідності, зокрема специфіки застосування певних граматичних форм, прийомів опису історичних подій сприяє встановленню авторства джерела.

Останнім часом можливості текстологічного аналізу джерел значно збільшилися завдяки застосуванню для їхньої атрибутики кількісних методів і технічних засобів. За допомогою електронно-обчислювальних машин можна проаналізувати конструкції речень (наприклад, їх довжину, частоту, повторення у джерелах певних комбінацій літер, слів, словосполучень). Використовуючи таку методику, вчені Московського університету під керівництвом проф. Л. Мілова встановили авторство багатьох історичних джерел.

Важливим етапом джерелознавчої критики є *тлумачення (інтерпретація) тексту*. Надаючи великого значення цьому етапу, історики пропонували навіть вважати його особливою галуззю наукових знань – герменевтикою (від грец.

слова «hermeneutike» – тлумачити, пояснювати). В термін «тлумачення тексту» історики в різні часи вкладали різний зміст:

- мистецтво розпізнавати прихований зміст тексту (В. Ланглуа, Ш. Сеньобос, Л. Пушкарьов);
- психологічне розуміння тексту (О. Лаппо-Данилевський);
- мовне і речове тлумачення (І. Крип'якевич);
- пошук класового, партійного змісту (Л. Черепній).

Найбільш відповідне до сучасних вимог розуміння цього терміна запропонував О. Пронштейн. Тлумачення тексту він розглядає, як розкриття змісту джерела в «усій повноті словниково-мовного і логічного змісту». Такий комплексний підхід передбачає як повне тлумачення тексту, так і з'ясування прямого або переносного змісту пам'ятки чи окремих її положень, розкриття змісту правових норм, клаузул тощо.

Мовне тлумачення включає *граматичне і термінологічне вивчення тексту*. Історику важливо знати мовну систему, лексику часу, який ним досліджується. Іноді неправильне тлумачення навіть окремих слів призводить до помилкових висновків.

Складним елементом інтерпретації джерела є встановлення того, який саме зміст вкладав автор у свій текст чи зображення. Зрозуміти задум творця джерела, встановити, що саме він хотів висловити у відповідному джерелі, – *це квінтесенція інтерпретації*. Мистецтво історика полягає в тому, щоб зуміти подолати культурно-історичну дистанцію між ним і джерелом, почути, за висловом відомого джерелознавця О. Медушевської, суверенний голос джерела. «В ході наукового аналізу джерела, – зазначає дослідниця, – голоси обох суб'єктів – і автора, і дослідника – повинні бути чітко розрізнені». Такий підхід гарантуватиме від багатьох помилок у тлумаченні джерел.

Вирішальним етапом аналітичної критики джерела є *внутрішня критика, або аналіз його змісту*. Серед методів, що застосовуються дослідником на цьому етапі, переважають логічні судження і докази (логічна критика), а також аналіз наведених у тексті даних, порівняння їх між собою, зіставлення їх з уже відомими

науці (фактична критика). До оцінки змісту застосовують різні критерії і, відповідно, вживають різні поняття для встановлення інформаційних можливостей джерела (наукова цінність, історична компетентність джерела, ступінь придатності інформації тощо). Проте, для оцінки змісту джерела доцільно звернутися також до такого досить вдалого терміна, запровадженого ще на початку минулого століття О. Лаппо-Данилевським, як «надійність свідчень». Компонентами надійності джерела є його автентичність, вірогідність, повнота, новизна, репрезентативність.

Одним із найважливіших компонентів надійності виступає *автентичність (справжність) джерела*, інакше кажучи, – чи можна дане джерело визнати дійсним свідченням певних історичних явищ та подій. Визначення справжності джерела залежить від багатьох чинників, насамперед від того, наскільки хронологічно і просторово джерело збігається з полями, які в ньому описуються. Як правило, найбільш автентичними є джерела, які акумулюють інформацію, отриману від безпосередніх учасників або очевидців подій на час їх здійснення. Але деякі періоди історії такими джерелами майже не представлені.

Універсальних прийомів встановлення справжності джерела не існує. На етапі аналізу змісту використовуються, головним чином, логічні судження і докази, зіставлення наведених даних з уже відомими науці, аналіз їх узгодженості.

Ретельної роботи вимагає перевірка *вірогідності наведених у джерелі фактів*. Під вірогідністю розуміють ступінь відповідності свідчень джерела тим реальним подіям, які в них описані. Події у джерелах нерідко фіксуються неадекватно, вибірково або тенденційно. Вірогідність відображення подій багато в чому зумовлюється і видовою належністю джерела.

Досить часто відхід від вірогідності спостерігається у спогадах, написаних сучасниками подій через багато років після того, як вони відбулися. Тому для історика важливо встановити збіг, узгодженість різних джерел в оцінках одних і тих же подій, з'ясувати мотиви цих розбіжностей. Слід мати на увазі, що навіть у недостовірному документі можуть бути окремі вірогідні дані, відомості.

Вилучення такої інформації досить складний процес, оскільки виявлення істориком у будь-якому джерелі недостовірної інформації підриває в його очах довіру до джерела в цілому.

Одним із елементів роботи з джерелом є *оцінка його повноти*, під якою розуміють здатність відбивати суттєві сторони тих чи інших історичних подій, явищ. Встановлення рівня повноти досягається насамперед шляхом зіставлення, порівняння змісту джерела, що вивчається, з іншими вже відомими науці.

Таким же чином оцінюється *інформаційна новизна джерела* – наявність у ньому інформації, відсутньої в уже відомих, включених до наукового обігу джерелах. Проте висновки про новизну джерела варто робити дуже обережно, адже для цього необхідно володіти інформацією про зміст усіх відомих науці джерел з даної теми або проблеми.

Всебічний аналіз змісту джерела дасть можливість дослідникові зробити висновок про його *репрезентативність*, тобто властивість навіть за частковими відомостями правильно відображати історичний об'єкт в цілому.

3. Синтетична критика джерел.

Аналітична критика кожного окремого джерела є лише етапом його джерелознавчого дослідження, вона органічно переростає в *синтетичну критику*, мета якої полягає у формуванні сукупності науково перевіреної інформації. Адже факти перетворюються у знання лише тоді, коли між ними встановлюються зв'язки, коли вони вибудовуються в певну причинно-наслідкову систему. Випадково підібрані й використані факти навіть з перевірених джерел породжують ілюстративність, описовість, ведуть до спроб механічного підтвердження заздалегідь заготовлених схем й упереджених висновків дослідника.

Мета дослідника в роботі з джерелами – отримання сукупності фактів, а для цього потрібне використання не поодиноких джерел, а оптимальної їх кількості – сукупності, комплексу. Це передбачає встановлення істориком об'єктивних зв'язків між окремими джерелами, що входять до комплексу,

систематизацію джерельної інформації, в ході якої кожне джерело зіставляється з іншими й дістає відповідну рейтингову оцінку. Такий підхід дає змогу уникнути переоцінки значення деяких джерел, об'єктивно визначити місце і роль кожного з них. Іншими словами, не можна обмежуватися в роботі з джерелами лише аналітичною критикою, яка має об'єктом окремі з них, а метою – добування окремих фактів. Треба рухатися далі – до синтетичної критики, що має своїм об'єктом комплекс джерел, а метою – отримання сукупності фактів. Синтетична критика дає можливість оцінити весь комплекс джерел з певної теми в їх взаємозв'язку, взаємообумовленості, відтворити цілісність не лише окремого джерела, а й комплексу джерел, як своєрідного феномена культури відповідного часу.

Комплекс джерел має відповідати певним вимогам. Синтезованим виразом цих вимог є поняття «надійність джерел». На думку А. Тартаковського, це «синтетичне, інтегруюче поняття, яке характеризує собою всю сукупність інформаційних потенцій джерел, що залучаються з теми даного дослідження».

Надійність комплексу джерел означає, по-перше, що він включає достовірні, перевірені в процесі критичного аналізу джерела; по-друге, містить джерела в обсязі, оптимальному для отримання сукупності всіх наукових фактів без будь-якого винятку; по-третє, охоплює джерела, які дають можливість встановити структурні, генетичні й трансформаційні зв'язки фактів, що мають відношення до предмета, який вивчається.

Репрезентативність комплексу джерел залежить від характеру історичних подій, які вони відображають. Якщо для одномоментних актів історії репрезентативними можуть бути навіть поодинокі джерела, то для характеристики великих подій і процесів необхідно використовувати різноманітні джерела. Коли йдеться про тривалі історичні процеси, обов'язково слід залучати ще й масові джерела з обробкою їх сучасними методами. Таким чином, вибір оптимального обсягу джерел, необхідних для об'єктивного висвітлення подій, залежить насамперед від характеру і масштабів цих подій.

4. Методика використання масових джерел

Характерною рисою розвитку історичної науки останнього десятиріччя є широке залучення у дослідженнях масових джерел з соціально-економічної, політичної історії та духовного життя суспільства, що вимагає більшої уваги до розробки методичних основ їх використання.

Масовими називаються комплекси джерел з певної проблеми або періоду історії, які мають суттєві однакові властивості й ознаки (ординарність походження, однорідність змісту, однотипність форми), але відрізняються одне від одного за кількісними показниками.

Ординарність, тобто однаковість обставин виникнення джерел, зумовлюється тим, що комплекси масових документів з'являються унаслідок заздалегідь спланованих масових акцій: проведення переписів, обстежень, соціологічних досліджень, анкетування й опитування учасників різного роду масових заходів.

Друга характерна риса масових джерел – *однорідність, повторюваність змісту*. Якщо, наприклад, проводилося обстеження селянських господарств, то всі матеріали змістовно будуть присвячені саме цій проблемі.

Третя риса масових джерел – *однотипність їхньої форми*. Переписи, обстеження, анкетування тощо проводяться за формулярами (переписними листами, анкетами тощо), що мають чітко визначену структуру. Іноді за стандартним формуляром проводяться через певний час багаторазові обстеження. Однотипність формулярів значно спрощує наступну обробку отриманої інформації, її аналіз, порівняння даних, отриманих в різний час.

Методика роботи з масовими джерелами має свою специфіку. Вчені-джерелознавці вважають, що створити єдину методику вивчення всіх видів цих джерел неможливо, оскільки кожен із них має свої особливості кодування інформації, межі інформативності. До того ж кожен історик, працюючи з масовими джерелами, ставить перед собою конкретні цілі, що впливають з його задумів. Проте деякі аспекти методики роботи з масовими джерелами мають

загальнозначущий характер. У роботі з ними зокрема слід поетапно вирішити кілька завдань:

- приступаючи до роботи, варто окреслити коло кожного комплексу масових джерел з теми дослідження, з метою з'ясування ступеня їхньої репрезентативності, вірогідності, можливості порівняння даних;
- вивчити походження, призначення та історію формуляру, на основі якого виникли ті чи інші масові джерела. Наприклад, переписи населення в Радянському Союзі проводилися за переписним листом, який поступово удосконалювався відповідно до вимог математичної обробки та зростання вимог до інформації, зберігаючи при цьому свою основну структуру. Ще виразнішу «електронну» спрямованість мав Всеукраїнський перепис населення України у 2001 р.;
- визначити специфічні методи обробки інформації залежно від мети дослідження, обсягу масових джерел, специфіки кодування в них інформації. Ця робота виконується, як правило, істориком разом із фахівцями з математики, тому більшість сучасних джерелознавчих праць, присвячених масовим джерелам, написана істориками у співавторстві з математиками.

Специфіка роботи з масовими джерелами викликала необхідність розробки спеціальної методики їх аналізу, що спонукало істориків звернутися до кількісних (*математичних*) *методів*. На відміну від описових, ці методи дають можливість визначити кількісні параметри певних властивостей або рис історичних явищ. Більше того, звернення до математичних методів дало змогу перенести центр ваги з вивчення окремих історичних подій та процесів на дослідження історико-типологічних структур (етнічно-національна, соціальна структура суспільства, майнові, аграрні відносини в різні часи тощо), а також на розкриття (через статистичні тенденції) закономірностей масових суспільних явищ.

За сучасних умов, наприклад, для типології різного роду історичних об'єктів використовуються методи багатовимірною *статистичного аналізу*, для типологічного аналізу джерел – кластерний аналіз (поділ джерел на певні класи –

групи, кластери, таксони, кількість і межі яких встановлюються дослідником у ході аналізу джерел).

Обмеженість або відсутність джерел з деяких проблем змушує істориків вдаватися до застосування *методів моделювання* процесів, які найчастіше використовуються у природничих науках (наприклад, розробка математичних моделей явищ). Досягнення науки за останні десятиріччя, зокрема бурхливий розвиток обчислювальної техніки, електронно-інформаційних технологій, сприяли створенню досить ефективних засобів обробки джерел із використанням електронно-обчислювальних машин.

Таким чином, розглянутий комплекс проблем методики джерелознавства свідчить, що вона охоплює широке коло питань: від методики пошуку й відбору джерел до їх комплексного використання. Проте стрижнем методики є методи наукової критики джерел з метою встановлення їх достовірності, інформаційної надійності. Джерелознавча критика включає два тісно пов'язані між собою етапи: аналітичну і синтетичну критику. Перша передбачає доведення автентичності джерела, прочитання його тексту, встановлення часу, місця створення, авторів джерела, обставин та мотивів його виникнення, тлумачення його тексту й, нарешті, визначення вірогідності та наукової значущості конкретного джерела. Синтетична критика має на меті на основі критичного аналізу сукупності джерел з певної проблеми сформулювати такий їх комплекс, який дав би змогу історикові отримати сукупність науково перевірених фактів з досліджуваної проблеми. Отже, синтез джерел, тобто критичне використання усього їх комплексу, вмiле зіставлення аналітичних даних – запорука створення високоякісних наукових праць.

Тема 8. Основні групи джерел та їх місце в джерельній базі історії України

1. Формування джерельної бази історії України. Предмет і завдання.
2. Загальний огляд речових джерел із української історії.
3. Загальний огляд зображальних джерел з української історії.

4. Основні види усних історичних джерел з історії.
5. Основні види писемних джерел.

1. Формування джерельної бази історії України. Предмет і завдання

Джерело з історії України – це будь-який носій історичної інформації автохтонного (місцевого) або іноземного походження, що містить відомості про минуле України та етнічних груп, які населяли її територію з найдавніших часів або проживають тепер.

Джерело з історії України має ті ж властивості, що й будь-яке інше історичне джерело. До опрацювання джерельного комплексу з історії України застосовуються загальні принципи джерелознавчої критики та класифікаційні ознаки джерел, оскільки джерельна база історії України складається з джерел усіх типів, видів та різновидів.

Наступною важливою теоретичною проблемою джерелознавства історії України є з'ясування його предмета і завдань.

Предметом джерелознавства історії України виступають закономірності утворення та функціонування джерел з історії України, формування її джерельної бази, встановлення взаємозв'язків та взаємовпливів окремих видів джерел, їхніх пізнавальних функцій та міри інформативності у процесі наукового дослідження проблем, розвитку джерелознавства історії України в системі українознавчих наук.

З предмета джерелознавства історії України випливають його основні завдання:

- систематизація знань про зародження, розвиток, характер і склад джерельної бази історії України, її функціонування, внутрішня взаємодія та зовнішні зв'язки;
- розробка методології і методики наукового пошуку, вивчення та використання джерел з історії України;
- з'ясування структури джерелознавства історії України, його місця в системі українознавства.

Історичне джерело може дати лише відносне знання про історичне минуле необхідно користуватися комплексом джерел. Тому дослідження, як правило, базується

не на одному документі, а на їх сукупності. Сукупність джерел усіх типів, родів і видів, на які спирається дослідження, становить *джерельну базу*.

Розрізняють первісну (або початкову) джерельну базу та реальну.

А) *Первісна* формується в ході подій, що відображені в джерелі.

б) *Реальна джерельна база* – джерельний корпус або комплекс джерел, що зберігся до наших днів.

Реальна джерельна база ділиться на дві великі підгрупи: 1) актуалізована джерельна база, тобто історіографічно засвоєна шляхом публікацій археографічного характеру, аналізу або цитування в наукових дослідженнях; 2) потенційна джерельна база, що реально існує, але невідома історикам. Вона може бути виявленою, дослідженою і оприлюдненою. Реальна база неухильно збагачується в результаті пошуку, виявлення існуючих, але ще не відомих і не залучених до наукового обігу джерел, поповнення за рахунок створення нових пам'яток, що відкладаються у процесі діяльності людей. Ідеться про величезний масив сучасної інформації, документообігу, періодичної преси, службового і приватного листування, кінофотофоновідеодокументів, мемуарів та спогадів, матеріалів конкретно-соціологічних досліджень тощо.

Багату і різноманітну джерельну базу має історія українського народу, яка у *хронологічному вимірі* охоплює джерела з часів палеоліту і до наших днів, а в *географічних межах* включає як етнічні землі, на яких безпосередньо формувався український етнос, так і країни, в яких проживали чи проживають українці, в яких зберігаються документальні та інші пам'ятки з історії України. При цьому слід мати на увазі, що історія України це не лише історія українців, а й тих етнічних груп і народів, які мешкали або мешкають на її території. Це означає, що до джерельної бази історії України відноситься увесь комплекс історичних джерел, що містять будь-які відомості як про праукраїнців та українців, так і про етнічних поляків, євреїв, росіян, німців, кримських татар, греків, болгар, вірмен, караїмів, угорців, білорусів, молдаван, інших етнічних груп, які з найдавніших часів проживають на українських землях.

Важливе значення для практики наукового історичного дослідження має окреслення й аналіз джерельної бази конкретної проблеми, що є предметом курсової, бакалаврської, дипломної, магістерської чи дисертаційної роботи тощо. Незалежно від їхнього обсягу і мети, кожен історик має дотримуватися принципу всебічного дослідження джерельної бази обраної проблеми.

Таким чином, поняття історичного джерела, джерельної інформації, джерельної бази посідають важливе місце в теорії джерелознавства та історичної науки в цілому.

2. Загальний огляд речових джерел із української історії

Найдавніші відомості про заселення і життя на українських землях містять пам'ятки первісної матеріальної культури. Перші люди на території України з'явилися приблизно 1 млн років тому. Про це свідчать виявлені археологами найпростіші знаряддя праці ударної та ударно-ріжучої дії – рубила із кременю, скребла із сланців. Епоха кам'яного віку продовжувалася приблизно до III тис. до н. е. За цей час людина навчилася не лише полювати та збирати плоди, а й виробляти необхідні їй продукти та речі. Неандертальці, що жили в період вал дамського зледеніння, будували житла, використовуючи для цього кістки мамута, інших тварин, дерево, шкіру. В період пізнього палеоліту, близько 40 тис. років тому, з'явився кроманьйонець (гомо сапієнс), що був порівняно високою на зріст, прямоходячою людиною з досить розвинутими розумовими можливостями. Про це свідчить удосконалена кроманьйонцями обробка кременю та кістки, з яких виготовляли скребки, різці, проколки, свердла, наконечники списів, дротиків, голки, лопатки тощо. Кістки використовувалися також для виготовлення музичних інструментів (барабанів, флейт, «шумлячих» браслетів).

Значні зміни у побуті давньої людини, що населяла територію України, відбулися в епоху мезоліту, коли закінчився період останнього зледеніння (10–8 тис. років тому). Полювання на копитних тварин –

биків, оленів, кабанів — вимагало удосконалення мисливських знарядь. Було винайдено лук і стріли, удосконалювалася техніка виготовлення знарядь із кременю, кістки та дерева. Мисливець міг носити з собою постійний запас деталей для оснащення металевих або ріжучих знарядь. Такими деталями слугували так звані мікроліти – дуже дрібні, прекрасно оброблені кремінці у вигляді сегментів, трапецій, ромбів. Вони використовувалися як вставки до дерев'яних і кістяних стержнів наконечників стріл або дротиків. Тонкі, прозорі пластинки кременю, формою схожі на рибку-малька, використовувалися під час риболовлі. Тоді ж уперше почали використовувати тенета. В мезоліті люди навчилися виготовляти примітивний глиняний посуд.

Про зміни в господарстві кам'яного віку в епоху неоліту свідчать пам'ятки землеробства та скотарства. Серед знарядь праці звичними стають сокири, мотиги, тесла, долота, ножі. З'явилися нові способи обробки каменю – шліфування, свердління, розпилювання, починається виробництво керамічного вогнетривкого посуду, перших човнів. Групи стоянок, поселень, могильників, що мають спільні типи речових залишків, були виділені вченими в археологічні культури.

На зламі двох епох – каменю і міді – з'явилася загадкова її унікальна трипільська культура (IV– III тис. до н. е.), яка була першою протоміською культурою на території України. Джерела свідчать, що трипільці жили великими поселеннями по 600 -700 чол. Площа деяких із них сягала 200 – 400 га.

Основу господарства трипільців становили землеробство і скотарство. Велике значення мали впровадження дерев'яного плуга, винайдення першого в Україні механічного пристрою – ручної дрелі. Трипільці першими почали використовувати мідні знаряддя, завезені з Балкан. Проте найбільшої слави зажила трипільська кераміка, виготовлення якої досягло високого художнього й технічного рівня. Керамічне виробництво у трипільців було спеціалізованим ремеслом,

яким займалися професійні гончарі. Посуд поділявся на побутовий і обрядовий. Чудові зразки трипільських виробів зберігаються в музеях, зокрема у спеціалізованому музеї трипільської культури в місті Тальному на Черкащині.

Речові пам'ятки степової та лісостепової зони України свідчать про перебування тут величезної кількості кочових племен і народів, основним заняттям яких було скотарство. В період бронзового віку (III – початок I тис. до н. е.) це були племена ямної, катакомбної та інших культур. Назви їх походять від характеру поховань. До середини III тис. до н. е. в басейні Сіверського Дінця жили численні племена середньостогівської культури, основою господарства яких було розведення коней, кіз, овець. Це були вершники, озброєні списами та луками. Серед пам'яток тих часів є й залишки повозок давніх кочовиків, виявлені у кургані Сторожова Могила та інших похованнях племен ямної культури. Наприкінці II тис. до н. е. в степах оселилися племена зрубної культури – осілі скотарі-землероби. Їхні поселення знайдені в басейні Сіверського Дінця, у Харківській та Донецькій областях. Крім землеробства та скотарства одним із основних занять цих племен була обробка металів. У районі міста Артемівська досліджено кілька десятків давніх виробок, поблизу яких розмішувалися майданчики первинної обробки руди, про що свідчать знайдені шматки руди, горни, ложки-лячки. Про масовість виготовлення бронзових знарядь праці свідчать численні скарби. Наприклад, в Антонівському скарбі налічувалося 85 бронзових серпів. Із бронзи виготовляли також наконечники списів, ножі, долота, сокири тощо. Можливо, що для деяких общин металообробка стала основним заняттям і вироблені предмети йшли на обмін. Про це свідчить, зокрема, той факт, що предмети із Степового Подніпров'я відомі на Північному Кавказі та Балканах. Водночас у Степу були поширені вироби балканського і середземноморського походження.

Таким чином, речові джерела містять цінні відомості про найдавніше населення України, яке ще до появи виробів із заліза мало розвинуту матеріальну культуру, досягло значних успіхів у землеробстві, скотарстві, ремісництві (обробці каменю, кістки, глини, дерева, металу тощо). Речові джерела складають важливу частку джерельної бази історії давніх народів, що в різні часи населяли територію України: киммерійців, скіфів, сарматів, греків, готів тощо.

Велике значення мають речові джерела для вивчення історії формування слов'янських племен. Вони допомагають з'ясувати складні проблеми українського етногенезу.

За даними археологів, найдавніші праслов'яни мешкали у Середньому Подніпров'ї, на Волині та Верхньому Дністрі близько 2000 років тому К Це племена зарубинецької культури (від села Зарубинці під Києвом, де був відкритий перший могильник цієї культури). Вони займалися підсічним землеробством та присадибним тваринництвом. Із болотяної руди виплавляли кричне залізо, з якого виготовляли ножі, серпи та сокири. З глини ліпили грубий посуд. Античні амфори, скло, прикраси свідчать про торговельні зв'язки місцевих мешканців з Північним Причорномор'ям. Зарубинецькі селища нерідко мали земляні укріплення – рови та вали. Поряд із селищем розміщувався могильник. Померлих спалювали, а рештки закопували у глиняних горщиках-урнах. Зарубинецька людність була відома у Європі під різними назвами, зокрема під іменем венедів.

Наприкінці II ст. на Верхньому Дністрі та Волині сформувалася черняхівська культура. Звідси вона швидко поширилась на південь, до гирла Дунаю та до Чорного моря, і на схід, до басейну Дінця, про що переконливо свідчать численні археологічні джерела. У V ст. сформувалося дві слов'янські спільноти – історичні анти і склавіни. Археологи простежили їх міграцію з України на Нижній Дунай. На початку VI ст. анти й склавіни почали масово переходити на південний

берег Дунаю, у володіння Візантії, і дістали дозвіл селитися на Балканах. Якщо анти колонізували Балкани, то склавіни почали селитися вгору по Дунаю. Процес розселення слов'янських племен простежується не лише за поширенням певних типових речових залишків, а й за допомогою писемних та лінгвістичних джерел.

Речові пам'ятки становлять вагому частку джерельного комплексу вивчення формування давньоукраїнської народності й державності. Сучасна історична наука має численні археологічні свідчення про своєрідність посуду ювелірних виробів, домобудівництва, традиційного одягу та прикрас у різних регіонах України-Русі. На цій підставі археологи виділяють три групи племен: південно-західну (поляни, сіверяни, деревляни, волиняни, дуліби, тиверці уличі, білі хорвати), північно-східну (в'ятичі, радимичі), північно-західну (дреговичі, кривичі, словени). Деякі дослідники убачають у них праєтноси українців, росіян, білорусів. Для кожного з цих регіонів властивий свій напрям економічних зв'язків, певні мовні особливості, своєрідність культури, зокрема такі прикраси традиційного одягу, як скроневі кільця. Таким чином, численні археологічні (а також антропологічні, лінгвістичні, історичні) відомості дали підставу історикам пов'язати початок формування слов'янських етносів, у т. ч. праукраїнців, з VI–VIII ст., тобто періодом, що передував виникненню держави Київська Русь.

Історія Київської Русі також базується на дослідженні величезної кількості пам'яток матеріальної культури. Історія України цієї доби насичена трагічними сторінками боротьби з різними завойовниками, що руйнували та спалювали міста, нищили монастирі, храми, бібліотеки. Тому важко переоцінити значення речових джерел у вивченні й відтворенні матеріальної та духовної культури Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, середньовічної історії України в цілому. Завдяки цим залишкам з'явилася можливість реконструювати архітектурні пам'ятки (Золоті й Лядські ворота, церква Богородиці

Пирогощі на Подолі, Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, церква св. Пантелеймона у Галичі, церква св. Миколая у Львові та ін.), встановити первісний вигляд давніх українських міст. Речові джерела доповнюють відомості про соціально-економічний устрій давньоукраїнської держави, торговельні зв'язки, розвиток ремесел, зброї, землеробства, тваринництва тощо.

Не менш важливе значення мають речові джерела для вивчення історії України козацько-гетьманської доби. Археологічні дослідження дають багато цінного матеріалу з історії козацтва, Запорізької Січі, українських міст, монастирів, замків тощо. Історики мають змогу вивчати пам'ятки матеріальної культури, що дійшли до нас у первинному стані (окремі види зброї, предмети побуту, або колекційні матеріали). Цей час представлений також значною кількістю архітектурних пам'яток, зокрема, будівель унікального стилю знаменитого козацького бароко.

3. Загальний огляд зображальних джерел з української історії

Появу найдавніших зображальних джерел на території України відносять до палеоліту (орнаментовані – різьбленням кістки тварин, малюнки на стінах печер тощо). У мідному і бронзовому віці мистецтво збагачується елементами оповідності, зароджується орнамент (мальована кераміка трипільської та черняхівської культур тощо). В епоху середньовіччя на розвиток живопису благотворний вплив справило християнство. Розвивалися мозаїка, фреска, вітраж, станковий живопис, іконопис, мініатюра та ін.

Витоки українського образотворчого мистецтва безпосередньо пов'язані з художньою культурою Київської держави. Розвиваючись на ґрунті народних і біблійних традицій, воно поступово відходило від старих зображальних норм і прийомів, збагачувалося реалістичними і національними рисами. В XVI–XVII ст., особливо після Люблінської і Берестейської уній, зародження козацтва, загострилася боротьба за

збереження національних традицій української культури. За цих умов в українському образотворчому мистецтві починають переважати національні риси, посилюються реалістичні елементи. Водночас з іконописанням розвивається портретний живопис, зберігає своє значення мініатюра, яка дедалі більше наповнюється народно-мистецькими рисами. У другій половині XVII ст. в мистецтві поряд з релігійними поширились світські мотиви – побутові, історичні, батальні та ін., ширше відображувалась тогочасна дійсність, суспільне життя. У цей період виконано великі монументальні розписи у Києві, Львові, Дрогобичі та інших містах. Зростає популярність народних картин, в яких відображено мотиви національної і народно-визвольної боротьби, соціальні моменти («Козак-бандурист», «Козак Мамай», «Селянська біда» та ін.).

Новим етапом у розвитку українського образотворчого мистецтва стала творчість Т. Шевченка – основоположника реалістичного напрямку в мистецтві. Вона справила значний вплив на формування творчої позиції багатьох українських митців (І. Соколов, М. Жемчужников, К. Трутовський та ін.). У другій половині XIX ст. сформувалася реалістично-демократична течія українського живопису, яка на ґрунті української культури розвивала принципи передвижників (М. Мурашко, П. Мартинович, М. Пимоненко та ін.).

У XX ст. поряд із майстрами старшого покоління – М. Самокишем, І. Їжакевичем, Г. Світлинським, О. Шовкуненком, Тимошенко – заявляють про себе такі талановиті митці, як М. Глущенко, В. Костенський, Т. Яблонська, М. Хмелько та ін.

Існують різні форми і види зображальних джерел, усі вони мають розглядатися як явище складне. В одних із них зафіксовані реальні історичні події за допомогою пензля художника-очевидця, фотоапарата або кінокамери. В інших поряд із реальними явищами можуть відображатися настрої, колорит і темперамент, різноманітні аспекти

об'єктивної дійсності, що оточує митця і спонукає його до створення певних образів.

Зображальні джерела, як пам'ятки епохи, своєрідно характеризують особливості розвитку суспільства, образно віддзеркалюючи історичну дійсність. Вивчення їх комплексу вимагає наукового підходу, особливих методів дослідження різних за походженням творів мистецтва.

4. Основні види усних історичних джерел з історії

Усні джерела протягом останніх двох століть були об'єктом пильної уваги вчених-істориків, етнографів, фольклористів. Їх активно збирали, досліджували й публікували¹. Результатом цієї діяльності стало усвідомлення того, що усна словесна творчість упродовж тисячоліть залишалася чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду народів, у тому числі й українського, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів. У фольклорі знайшли відображення не лише естетичні й етичні ідеали українського народу, а й його історія, філософія, дидактика – тобто все, чим він жив, що хотів передати наступним поколінням. Навіть норми звичаєвого права, ці неписані закони, фіксувалися в усній формі, запам'ятовувалися вибраними громадою людьми і в разі потреби відтворювалися у незмінному вигляді. Слово для наших предків мало й магічну силу. Вони вірили, що за його допомогою можна досягти успіху в полюванні, викликати дощ, відвернути бурю і град, посуху, вберегти родину від зла і напасті, які підстерігали беззахисну перед силами природи людину на кожному кроці.

Великий період в історії людства взагалі та кожного народу зокрема характеризується культивуванням так званого міфологічного мислення. Це період анімістичних (коли душею наділяються не тільки люди, тварини, а й рослини, предмети неживої природи),

антропоморфних (коли людськими властивостями наділяються тварини, рослини, у людській подобі уявляються боги тощо) вірувань, що склали основу як первісних релігій, так і сюжетів, мотивів, образної системи усної творчості. Міфологічні образи, вірування стимулювали народну фантазію і сприяли культивуванню фантастичних оповідок, героїчного епосу, календарно-обрядової поезії. Проте з часом міфологічні образи втрачали реальну основу і почали сприйматися творцями та носіями усних джерел як художні образи і символи, в яких народ утілював свої суспільні ідеали, уявлення про добро і зло, ставлення до навколишньої дійсності.

Перші писемні пам'ятки Київської Русі не лише зафіксували високорозвинену міфологічну традицію, а й самі значною мірою збагатилися за рахунок цієї традиції, стали її органічним продовженням на іншому історичному рівні. На цей час міфологія як система мислення та світоглядна база зазнає трансформації, однак не втрачає остаточно своїх позицій. Це засвідчує хоча б той факт, що літописці відтворювали давню історію Київської держави за усними джерелами, у яких народні герої – Кирило (Микита) Кожум'яка, Ілля Муромець, Михаилик, Микула Селянинович та ворожі їм сили – Соловей Розбійник, Шолудивий Буняка, Ідолище, Змій – ще не стали казковими персонажами. Разом із тим літописи зафіксували найголовніші міфологічні постаті слов'янського Олімпу – бога неба Сварога, богів сонця Хорса і Дажбога, грому і бурі – Перуна, вогню – Сварожича, худоби – Велеса (Волоса), вітру – Стрибога, зими – Коляди, Марени, весни – Ярила, літа – Купала та ін. Використали літописці й народні легенди та перекази про реальних історичних персонажів – князів Кия, Щека, Хорива, Аскольда, Діра, Олега, Ігоря, княгиню Ольгу та ін. «Повість временних літ», Галицько-Волинський, Густинський та інші літописні пам'ятки зберегли чудові зразки оповідань, легенд і переказів.

Це – поступовий перехід давніх сюжетів і мотивів, образів і світоглядних уявлень у нову систему художньої творчості – фольклор. Із народної міфології згодом витворилася жанрова система усних джерел, представлена прозовими та поетичними пам'ятками. Це казки, легенди, перекази, оповідання, балади, героїчний епос, обрядовий цикл тощо, які в тій чи іншій формі дійшли до наших днів. У поясненні витоків і становлення основних різновидів усних джерел слід виходити насамперед із специфіки народної творчості, яку не можна перенести на фунт національної культури подібно до культових споруд в архітектурі або іншомовних джерел, перекладених українською мовою. Фольклорні пам'ятки невіддільні від народного світогляду, побуту, історії тощо. У цьому насамперед полягає їх джерельна цінність.

5. Основні види писемних джерел.

Найдавніші писемні джерела, в яких подаються відомості з історії нашої батьківщини, виникли задовго до нової ери. Серед них є кілька різновидів: твори античних авторів, літописи, хроніки, джерела особового походження, актові документи. Проте більшість із них дійшли до нашого часу не в оригіналах, а лише завдяки використанню їх у працях літописців та в пізніших копіях. Важливі відомості про землі нинішньої України містять давньогрецькі та римські джерела, в яких згадуються скіфи, починаючи з V ст. до н. е. Так, грецький історик Геродот, який особисто відвідав північне узбережжя Чорного моря, розповідаючи у своїй праці «Історія» про греко-перські війни, описав побут скіфів, навів дані про їхні зв'язки з античними містами північного Причорномор'я. Скіфи, а також інші народи, що проживали у цьому регіоні, згадувалися також у працях Гіппократа (V–IV ст. до н. е.), географа й історика Страбона (I ст. до н. е. I ст. н. е.), астронома і географа Клавдія Птолемея (II ст. н. е.) та ін.

Основним джерелом найдавнішої та середньовічної історії України є *літописи*. Це один з різновидів наративних джерел у вигляді оповідей, в яких події викладаються, як правило, за хронологією. Свою назву вони

дістали від того, що виклад матеріалу в перших літописах починався словами «в літо». Щоправда, деякі з них, наприклад первісний текст «Галицько-Волинського літопису» (XIII ст.), складалис Україна має давні власні літописні традиції, які закладені ще на світанку виникнення писемності на Русі. Створювалися вони в Києві, Переяславі, Володимирі-Волинському, Галичі, Львові, Чернігові та інших містах. При цьому в різні часи виникло кілька різновидів літописів:

- княжі літописи, що уклалися, як правило, у центрі князівств;
- місцеві літописи, які створювалися в інших містах та монастирях;
- козацькі літописи, що виникли як своєрідні хроніки визвольних змагань козацтва.

Найчисленнішими за кількістю, найрізноманітнішими за формою і найціннішими за значенням є *актові історичні джерела*, які разом з діловодними (справо-чинними), статистичними документами та матеріалами складають вагому частку писемних свідчень. Поняття «актові джерела» (лат. *actus*, від *ago* – приводжу в дію) вживається у джерелознавстві в різних значеннях – у вузькому та широкому розумінні слова.

У вузькому розумінні слова – це *правові документи*, в яких зафіксовані договори, угоди між приватними особами, між державою і приватними особами, між державою і церквою тощо. В науковій літературі прийнято поділяти такі акти на дві великі підгрупи: приватноправові і публічно-правові.

У *приватноправових актах*, що складаються приватними особами, закріплюється вільне волевиявлення громадян із різних питань. Цей вид документів регулює відносини між окремими громадянами. За видами документи цієї групи надзвичайно різноманітні. Це і духовні заповіді громадян, купчі, що засвідчують факт купівлі-продажу, орендні договори, що регулюють взаємовідносини орендарів та ін. Оскільки історія – це наука насамперед про людей, їх життя на всіх етапах

розвитку суспільства, для історика дуже важливо у своїх дослідженнях спиратися на якомога більшу кількість джерел, що у всій повноті розкривають життя, діяльність та побут людей у різні часи.

Публічно-правові акти виникли внаслідок діяльності органів влади, суду та інших установ. Це величезний документальний масив різноманітних за походженням, змістом та формою матеріалів, до складу яких входять документи органів влади, суду, церковних установ, громадських організацій, політичних партій тощо. Спеціальні актові документи вивчає дипломатика – актове джерелознавство.

Для вивчення історичних процесів і явищ велике значення мають *статистичні джерела*. Вони охоплюють досить різноманітні за змістом і формою носії відомостей, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності. Статистика має надзвичайно багато різновидів залежно від того, в яких галузях вона застосовується (промислова, сільськогосподарська, етнічна, демографічна, соціальна, адміністративна, військова, торговельна тощо). Кожен із різновидів має свої характерні риси та особливості.

Відсутність в українського народу протягом кількох століть власної державності призвела до того, що масив статистичних джерел у регіонах України, які входили до складу різних держав, формувався неоднаково, що відбилося на формі, змісті та обсягу цих джерел.

Статистичні джерела – це досить точний інструмент пізнання процесів, що відбуваються у суспільстві. Звичайно, за умови, що дослідник обов'язково дотримуватиметься наукових засад при їх використанні. Специфіка цих джерел призвела до формування у науці особливого напрямку їх вивчення – джерелознавства масових джерел

За багатьма характеристиками до статистичних джерел наближаються матеріали *соціологічних досліджень*. Це джерело відкладається в результаті цілеспрямованого проведення фахівцями конкретно-соціологічних опитувань. Виконуючи специфічні завдання

своєї науки, соціологи використовують такі методи, як анкетування, інтерв'ю, опитування, унаслідок чого нагромаджується величезний фактичний матеріал, який дає можливість докладніше розібратися у складних питаннях функціонування суспільства, життя людини. Таким чином, соціолог виступає в ролі творця нового джерела про суспільство. Звичайно, якість матеріалів соціологічних досліджень як джерела вирішальною мірою залежить від професійної підготовки осіб, які проводять соціологічні дослідження, вибору науково обґрунтованих методик обробки зібраних матеріалів. На жаль, у сучасних умовах трапляються випадки маніпулювання громадською думкою шляхом публікації некоректно оброблених даних соціологічних опитувань. Це означає, що цінність таких матеріалів (особливо тих, що готуються «на замовлення») як історичного джерела є низькою.

Особливістю матеріалів соціологічних досліджень як джерела є те, що вони мають подвійний рівень інформації. Анкети, інтерв'ю, спостереження, що зібрані в ході дослідження, є джерелом першого рівня. Узагальнені наслідки соціологічних досліджень, оформлені у вигляді звітів, інформаційних повідомлень, довідок, статей, монографій тощо – є джерелом другого рівня. Історик у своїй роботі використовує не лише підсумкові дані соціологічних досліджень, а й підготовчі та попередні матеріали соціологів. Звернення до них дає змогу перевірити наскільки науково коректно і ретельно була проведена аналітична обробка первісних даних. На жаль, далеко не всі першоджерела соціологічних досліджень передаються на зберігання до архівів.

Серед писемних джерел української історії одне з важливих місць займають *судово-слідчі документи*. Відомо, що в житті суспільства судові установи завжди відігравали помітну роль. У документах судових органів відображені, як правило, найгостріші проблеми, що стосуються як окремих осіб, так і підприємств, організацій, партій, рухів і суспільства в цілому. Разом з іншими карально-репресивними органами

вони захищали існуючий лад, намагаючись запобігти будь-яким виступам проти нього. Все це визначає неабияке значення судово-слідчих документів для вивчення історичних подій. Різноманітні документи і матеріали, що входять до цього різновиду джерел, можна поділити на три підгрупи:

1. Слідчі матеріали (протоколи обшуку та огляду, протоколи слідства, допитів звинувачених та свідків, очних ставок, донесення агентів, листування слідчих органів, речові докази та ін.).
2. Судові документи (протоколи судових засідань, допитні листи по справі, вироки судів тощо).
3. Матеріали прокурорського нагляду (запити, донесення та інші документи прокурорів).

У джерельній базі нової та новітньої історії України провідне місце займають *періодичні видання*, основними різновидами яких є газети і журнали. Їх специфічною рисою, як джерела, є комплексний, синтетичний характер: у них представлено багато форм інформації (документальна, поточно-хронологічна, особового характеру тощо). Преса характеризується також оперативністю подання інформації про події, безпосередністю відображення останніх, що підвищує її джерельну цінність. Практика публікації на сторінках газет і журналів офіційних матеріалів – постанов органів державної влади, документів політичних партій та громадських організацій – перетворює пресу на своєрідну скарбницю джерел епохи, які різнопланово висвітлюють події.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880–1881 / В.Б. Антонович. – К., 1995.
2. Архівознавство. Підручник. (Керівн. автор. кол. Я.С. Калакура). – К., 1998.

3. Галенко О.І. Документальні публікації з історії Української РСР: Теорія та джерелознавчий аналіз / О.І. Галенко . – К.: Наукова думка, 1991.
4. Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР. Навчальний посібник / В.М. Довгопол, М.А. Литвиненко, Р.Д. Лях. – К.: Вища школа, 1986. – С.7.
5. Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – С.5-8, 154 -212.
6. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Д.І. Дорошенко. – К., 1996.
7. Калакура Я. Джерелознавство в дослідницькій діяльності Українського історичного товариства / Я. Калакура // Український історик. – Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен. – 1995. – №1-4. – С. 53-56.
8. Ковальський М.П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. / М.П. Ковальський // Український археографічний щорічник. – Вип. I. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 261 – 270.
9. Ковальченко И.Д. О применении математико-статистических методов в исторических исследованиях / И.Д. Ковальченко // Источниковедение: теоретические и методологические проблемы. – М.: Наука, 1969. – С. 115-133.
10. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – С. 281-325.
11. Ковальченко И.Д., Устюгов В.А. Применение электронных вычислительных машин в исторической науке / И.Д. Ковальченко, В.А. Устюгов // Вопросы истории. – 1964. - № 5.
12. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій / С Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – С.8 – 11.
13. Малевич Е.Н. Место библиографических источников в системе исторической библиографии / Е.Н. Малевич // Советская библиография. – 1970. – №5. – С. 41-52.
14. Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях: Сб. статей – М.: Наука, 1977. – 384 С.

15. Мацок О.Я. Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів / О.Я. Мацок // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – К.: Наукова думка, 1966, - С. 256-258.
16. Мережа центральних державних архівів України // Архіви України. – 1992. – 4. – С.7.
17. Медушевская С.М. О проблемах классификации исторических источников / С.М. Медушевская // Советские архивы. – 1978. - №5.
18. Правила оформлення дисертації // Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 1997. - № 2. – С. 20-22, 28-31.
19. Правила составления библиографического описания. – Ч.1. – М.: Книга, 1986. – 142 с.
20. Пронштейн А.П., Данилевский И.Н. Вопросы теории и методики исторического исследования / А.П. Пронштейн, И.Н. Данилевский. – М.: Высшая школа, 1985. – С. 24-35, 44-51.
21. Пронштейн А.П., Кияшко В.Я. Вспомогательные исторические дисциплины / А.П. Пронштейн, В.Я. Кияшко. – М.: Просвещение, 1973. – С. 16-19, 37-41, 58-68, 70.
22. Пронштейн А.П. Использование вспомогательных исторических дисциплин при работе с историческими источниками / А.П. Пронштейн. – 2-е изд. – М.: изд-во МГУ, 1972.
23. Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945 – 1970) / А.В. Санцевич. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 4 -8.
24. Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР /1917 – 1941/ - К.: Наук. думка, 1981. – С.6 – 9.
25. Санцевич А.В. Методика исторического исследования / А.В. Санцевич. – К.: Наукова думка, 1984. – С.116-136, 2-е изд. – К., 1990.
26. Славко Т.И. Математико-статистические методы в исторических исследованиях / Т.И. Славко. – М., 1981. – 158 с.
27. Составление библиографического описания: Краткие правила. – 2-е изд. доп. – М.: Книжная палата, 1991. – 224 с.

28. Сохань П.С. Стан і перспективи розвитку української археографії / П.С. Сохань // Український археографічний щорічник. – Вип. I. – С. 10 – 17.
29. Справочник научного работника: архивы, документы, исследователь. / Гросман О.М., Кутик В.Н. – Львов: Высш. школа, 1979. – С.51 – 61.
30. Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР / В.И. Стрельский. – К.: вид-во Київськ. ун-ту, 1968. – С.63-85; К.: Вища шк., 1976. – С. 33-62.
31. Стрельский В.И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР / В.И. Стрельский. – К.: Університетиздат, 1961. – 133 с.
32. Фарсобин В.В. Источниковедения и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии / В.В. Фарсобин. – М.: Наука, 1983. – С. 188-213.
33. Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР / М.Н. Черноморский. – М.: Высшая школа, 1976.
34. Шепелев Л.Е. Архивные разыскания и исследования / Л.Е. Шепелев. – М., 1971.
35. Шмидт С.О. О классификации исторических источников / С.О. Шмидт // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып. 16. – Л.: Наука, 1985.
- Допоміжна**
36. Гарнай І.А., Єсенков Ф.П., Фоланій Г.П. Деякі питання комплектування архівів документальними матеріалами / І.А. Гарнай, Ф.П. Єсенков, Г.П. Фоланій // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1. – С. 21-36.
37. Государственные архивы Украинской ССР: Справочник. – К.: Наукова думка, 1983.
38. Джеджула Т.А. Зарождение исторической мысли на Украине в XVII веке / Т.А. Джеджула // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов и сообщений V-й Всесоюзной конференции 30 мая – 1 июня 1990 г. – К., 1990. – С.43-45.
39. Историческая наука: Вопросы методологии. – М.: Мысль, 1986. – С.155 – 163.

40. Источниковедении истории СССР: Учебник / Под ред. Д. И. Ковальченко. – 2-е изд. – М.: Высш. Шк., 1981.
41. Ісаєвич Я.Д. Українська археографія в XVII – VIII ст. / Я.Д. Ісаєвич // Історичні джерела та їх використання. – Вип.І. – К.: Наук. думка, 1964. – С.174-188.
42. Количественные методы в советской и американской историографии. – М.: Наука, 1983.
43. Крип'якевич І.П. Нарис методики історичних досліджень / І.П. Крип'якевич // УІЖ. – 1967. - №2. – С.102 – 104.
44. Кузьмин А.Г. Русские летописи как источник по истории Древней Руси / А.Г. Кузьмин. – Рязань, 1969 – С. 31-40.
45. Курносоев А.А. К вопросу о природе видов источников / А.А. курносоев // Источниковедение отечественной истории. – М.: Наука, 1977. – С. 5-25.
46. Миронов Б.Н., Степанов З.В. История и математика: Матем. методы в историческом исследовании / Б.Н. Миронов, З.Н. Степанов. – Л.: Наука, 1976, - 184 С.
47. Місюра В.П. Про скорочену публікацію документів / В.П. Місюра // Історичні джерела та їх використання. – Вип. I. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 167-173.
48. Парфенов И.Д. Основы исторической библиографии: Учеб. пособие /И.Д. Парфенов. – М.: Высшая школа, 1990. – С.5-8, 18-22, 82, 85-106.
49. Пронштейн А.П., Кияшко В.Я. Хронология / А.П. Пронштейн, В.Я. Кияшко. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 143-152.
50. Пронштейн А.П. Истолкование исторических источников / А.П. Пронштейн // Вопросы истории. – 1969. - № 10. – С.69-86.
51. Пушкарев Л.М. Вопросы классификации источников в русской исторической науке XIX – XX вв. / Л.М. пушкарев // История СССР. – 1963. - №5. – С. 79 – 96.
52. Рейсер С.А. Русская палеография нового времени / С.А. Рейсер. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 93-100.

15. Інформаційні ресурси

1. Писемні джерела з історії України. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua>
2. Усні й письмові джерела історії України. – Режим доступу: gufer.net/history/677-usn-y-pismov-dzherela.html
3. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pviu/2009_4/2.pdf
4. Сага про Хервер: джерело з історії України часів нашестя гунів
starozytnosti.blogspot.com/2012/08/blog-post_29.html
5. Писемні джерела з історії України. – Режим доступу: chtyvo.org.ua/authors/.../Pysemni_dzherela_z_istorii_Ukrainy/
6. Мицик Ю. *Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття.* – Режим доступу: www.history.org.ua/?litera&id=8120&navStart=10
7. Історичні джерела та їх використання. – Режим доступу: www.history.org.ua/?termin=Dyplomat_sluzhba_Khmelnyckogo
8. www.history.org.ua/index.php?termin=Inst_Grushevskogo_NAN...
9. Археографічні комісії України. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/
10. Джерела особового походження. – Режим доступу: www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_6_2011/11.pdf